

ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 35 (17364)

2007 чылдың
МАРТ 20,
вторник

Номерни парлалгаже
дужагааны:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00
Садар өртээ 4 рубль.

Көдээниң хөөннери

Бо кырганнар бодунуң амы-дырал-чуртталгазының хып дээн чылдарын улус өөредилгезинге — чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге

Иргит Араптанович биле Сара Белековна Мижит-оолдар хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, уруг-дарыы-биле сүмележип чугаалашкаш, шуптузунуң мал-маганын бөлүп, чыып алгаш, малчын ажылынче кирипкенинден бээр 10 чыл оранчок ажа бергеннер. Олар бо хүннерде Эрзин кожууннуң Бай-Дагның Тарлашкын-Аксында Сайлыг-Хонаш деп черде кыштаглап олурарлар. Бо эрткен чылдарда малдың баш санын оранчок өстүрүп алганнар: инек — 50 хире, хой, өшкү — 500 ажыг.

...ДОРУКТУРЗА БАЙЫЫР-ЛА МЕН

чедирер дээш колдуунда школа ажылынга эрттиргеннер. Иргит Мижит-оол Кызылдың башкы институтун дооскан соонда, Эрзин кожууннуң суурларынга — Нарынга, Мөренге, Бай-Дагга башкылап, директорлап ажилдап чораан. Ооң өөнүң ишти Сара Белековна интернатка поварлап ажилдап чораан. Экономиктиг кризис чылдарында, 1992 чылда хамык колхоз-совхозтар буурап дүжүп турда, олар малчыннап ажилдап эгелээннер. Олар 5 кыстыг, ийи оолдуг, олар колдуунда Кызылда ажилдап-чурттап чоруурлар. Ада-иезинге үргүлчү кээп дузалажып, мал-маганын кадаржып, сизген-ширбилин кылчып, күзүн келгеш кыштадыр чиир чижин белеткеп ап турарлар.

Экономиктиг кризис чылдарында кожуунда кыштаглар колдуунда ээнирээр турганын Иргит Араптанович чугаалап олурду. Кожуун чагыргазы күрүнениң кыштагларын хуу малдыг улуска аренда-хөлезиге берип эгелээниниң соонда, кыштаглар барык шуптузу эзлеттинген. Берге чүве — кыштагларда суг айтыры. Кыжын тус черниң малы хар-биле суксунун хандырып кыштаар кылдыр өөрөнгөн. Хар эрирге-ле суг чаны хем унунче кыштаглардан малчыннар көжүп бадар.

Сайлыг-Хонашта кыштаанда Иргиттер чүгле бода малын тудуп

Мижит-оол, Сара Иргиттер — кыштаанда.

олурарлар. Хоюн аныктар хөлезилээш, дагда кыштаанда олуртуп каан. Оларга ай санында 1500 рубль төлөп турар. Оон аңгыда хой, өшкү төрөөн соонда, 10 баштан-на бир хураган, анайны шаңнал кылдыр айтып берип турарлар. Ажил чок үеде кызымак улуска база ажырбас арга деп бодаар-ла-дыр мен. Хире-шаа-биле аш-чем, күш-хүнөзин-биле база дузанын кадып турарлар: далган-таразын-даа садып бээр.

Малчыннарның эң берге айтыры — бүдүргөн продукция дужаар азы хүлээп алыр черниң кожуунда чогу. Чайын сүт-саан элбей бергенде чайлагга сүдүн колдуунда тарак-хойтпак, смета-

на, ааржы, чөкпөк кылып турарлар. Кода-хоорайдан чайлаг ырак болганындан, ол үеде продукцияны акшаже хуулдулар арга чок. Кожуун төвүндө каш-столовая, школа, садик бар-даа болза, хуу чоннуң малы көвүдөөн болгаштын, чоок улус ынаар дужаар керээ-дугуржулганы кылдыртып алганындан олче дужааттынмас. Ынчангаш малчын биезги үелерде дег, көдээ ажил-агыйның продукциязын хүлээп алыр пунктулар ажыдар болза эки деп санап турар. Ийи-чаңгыс акша кылып алыр дээнде кожуун төвүнге баргаш, аңаа боттары туруп алгаш садыглаар апарын ол чугаалады.

(Уланчызы 2-ги арында).

Андрей ВОРОБЬЕВ:

"Аш чарлаарының орнунга, ажылдааны дээр"

Эрткен субботада ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатынга беш кандидат — Зоя Сат, Иван Чучев, Борис Балчий-оол, Вячеслав Ушкалов болгаш Сергей Сафрин аш чарлаан. Оларның чылдагаан кылдыр алган барымдаазы — Кызылдың девискээр соңгулда комиссиязының № 1,3,5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга март 11-де эрткен соңгулдаларның түңнелдерин күш чок болдурган.

Бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп тура, соңгулда комиссиязы бадылаашкын хүнүндө соңгукчуларны массалык-биле хээлилээниниң база машина-балгатка дажыглап-сөөрткениниң фактыларын, а ол ышкаш ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутатынга кандидаттардан соңгулда хоойлужудулгазының өске-даа хажыдышкынынары-биле холбашкан билдиреишкениниң сайгарып көргөн дээрзин маңаа сагындырып каалы. Оон аңгыда соңгулдаларның эрттирилгези-биле холбашкан хажыдышкынынары республика прокуратуразы база илереткен. Ынчангаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы № 67-ФХ «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадайларын дугайында» Федералдыг хоойлуну, № 1869-УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлуун удурутулга болдургаш, үш округ талазы-биле катап соңгулдаларның түңнелдерин күш чок болдурган.

Эрткен воскресеньедө Владимир Соловьевтун НТВ телеканалга март 11-де соңгулдаларга тураскааткан «Улуг-хүн кежээзинге» В.Жириновский, Г.Зюганов, Н.Белых, А.Воробьев дээн чижектиг россияйг политиктер Россияның 14 регионунга эрткен соңгулдаларга боттарының үнелелдерин берип тура, Тываның найысылалы Кызыл хоорайга тус черниң хоойлужудулга органынче катап соңгулдаларга база доктааганнар.

Андрей Воробьев, бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Төл комитетиниң удуртукчузу: «Тываның парламентиңинче РАР-тан соңгуткан, ам болза «Чөптүг Россия», депутаттар хөй удаа чыылдырарга-даа барык чартык чыл чыгыы ажылче үнөмөй, тус черниң хоойлужудулга органын ажилдаар шинек чок кылып каан. Ам кээп аш чарлап эгелээн. Аш чарлаарының орнунга ажылдаар ужурлуг улус-тур ол... РАР-тан соңгуткан тыва депутаттарга айтышкынны Сергей Мионов Москвадан дорт берип турган дээрзи ам билдингир.

Владимир Жириновский, РЛДП-ниң баштыгы: Маңаа соңгукчуларны садып ап, беш муң рубль чедир хээлини берип турган болдур ийин... Орел хоорайга карманында туду миллион-миллион акшаны дыгып алган чораан «Чөптүг Россияның» курьеры туттурган. Ындыг курьерлерниң саны бүгү Россияга муң-муң болган. Ынчап кээрге «Чөптүг Россия» соңгукчуларны хээлилээринге миллион-миллион эвес, а барык миллиард рубльди чараан. Бо бүгүнүң артында Сергей Мионов туруп турар...

Маңаа база бир мындыг чүүлү немеп каары артык эвес. Март 7-де Күрүне Думазынче губернаторларга регионалдыг хоойлужудулга хуралдарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр эргени берип турар (бир эвес ук хоойлужудулга органын ажилдаар арга-шинек чок болур болза) хоойлу төлөвилелин кирирген. Эдилгелерни «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) база күүсекчи органын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуга киририн саналдап турар. Хоойлу төлөвилелин эгелекчилер аңгы-аңгы фракцияларның төлээлери — «Чаңгыс демниг Россия» партияның Күрүне Думазында фракциязының даргазының оралакчызы Валерий Рязанский, РЛДП фракциязының удуртукчузу Игорь Лебедев, «Родина-Народная воля - СЕПР-Патриоты России» фракциязының даргазының оралакчызы Сергей Глотов болгаш өскелер-даа. Мындыг чергелиг хоойлу төлөвилелин ажилдап кылырынга Тывада парламент кризиси барымдаа болган дээрзин эгелекчилер тайылбырлаан.

Документиге дүүшүр алырга, бир эвес соңгуткан парламент үш айның дургузунда бүрүн эргелиг хуралдарны эрттирбээниниң фактызын судтун шийтпире-биле тодараткан таварылгада, губернаторлар регионалдыг хоойлужудулга хуралдарының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр эргелиг. Ол ышкаш, ук хоойлу төлөвилелинде соңгуткан депутаттарның 50 хууздунда ажыы хуралга олуржуп турда ону бүрүн эргелиг деп санаарын база айтыкан. Шак-ла ыңдыг хемчеглерни муниципалдыг эрге-чагырганың төлээлекчи органынча база хамаарыштырган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДАН

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Василий Майолович Оюнга ооң авазы

Караш Домужаковна
ОЮННУҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Л.В. Пастухованы шаңнаар дугайында

Тыва Республиканың экономиказын хөгжүдеринге салышкыны дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Экономиказын хөгжүлдө яамызының инновациялар болгаш рынок инфраструктуразын хөгжүдөр килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Людмила Васильевна Пастухованы шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың март 14 № 57

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле У.А. Кюрюну, Г.И. Румянцеваны шаңнаар дугайында

Күш-ажылчы чедишкенини база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директорунуң оралакчызы Урана Алдын-ооловна Кюрюну;

Улуг-Хем кожуун чагыргазының экономика килдизиниң начальниги Галина Ивановна Румянцеваны шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың март 14 № 58

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Л.Д. Сувакбутту шаңнаар дугайында

Чурттакчы чоннуң социал камгалалынга ачы-

хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының бухгалтер учеду болгаш отчет килдизиниң кол специализи Лариса Дубчаевна Сувакбутту шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың март 14 № 59

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

Тыва Республикага экономиктиг кем-херек үүлгедиглери-биле демисел талазы-биле албанын тургустунарынга болгаш хөгжүүрүнге салышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Милицияның халажылгада подполковниги, ишти херектер органының хоочуну Алексей Аваевич Монгушка тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

ИХЯ-ның Тыва Республикада ЭКДЭ начальнигиниң оралакчызы Андрей Афанасьевич Бочкареву; ИХЯ-ның Тыва Республикада ЭКД-ниң оперативтиг истелге кезээниң начальнигиниң оралакчызы Николай Доржуевич Кууларны; ИХЯ-ның Тыва Республикада ЭКДЭ начальнигиниң оралакчызы Екатерина Николаевна Чикчитти шаңнаар.

Кызыл хоорай 2007 чылдың март 15 № 60

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

ДОРУКТУРЗА БАЙЫЫР-ЛА МЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Малчыннарның күш-хүнезинин уруг-дарыы эккеп берип турар. Хлебти боттары быжырып ап турарлар. Массалыг информация чепсектеринден чүгле радио чок. Телевизорну харын ийи-чаңгыс электрлиг мотор кошкаш, оон дузазы-биле көрүп турарлар. Солунсеткүүлду озалдап-даа болза ап турарлар. Малчыннарже почта шагдагы ояар келбестээн. Ынчангаш суурдан боттары баргаш алырлар.

Бөгүнгү малчын аалдың ниити байдалының чурумалы мындыг.

Мал бажын өстүрер дээш күрүненин чорудуп турар политиказының шугуму-биле малчыннарның амыдыралын экижидери-биле, үениң агымынга тааржып турар кылдыр тускай программалар ажилдап кылгаш, ол езугаар ажилдары негеттинип келген деп бодаар мен. «Аныктарны – мал-маган ажилынче» деп кыйгырыгны катап диргизип, малчын ажилын катап хүндүткелдиг болдурарын үе негеп келген. Ажилдаар черлер ты-вылбас бо үеде, Тываның одар-белчири четчир хөй-ле булуңнарында эргиде турган турлаг-хо-

наштарны катап ээлээри күзенчиг. Амгы үеде аныяк-кырган-даа өг-бүлелерниң хоорайже сырлып турар апарганын хоорай кыдыы черлерде туттунуп турар хөй-ле бажыңнар херечилеп турар. Ында багай чүве чок-ла ыйнаан, ынчалза-даа сөөлү барып, көдээде кыштаг, чазаг, чайлаг, күзеглерни кымнар ээлеп артарыл? Көдээни хөгжүдөр диге көдээ черлерге комплекстиг программа ажилдап кылыры күзенчиг. Тываның кайы-даа кожууннарында ыяш-даш чедер, ынчангаш кажгаа-хорая, малчын турлагларга бажын-балгат кылырынга херектиг ыяш дилди-

рер пилорамалыг, машина-балгаттыг, тудугжуларлыг кооперативтер аждар болза эки хевирлиг. Мал-маган, кажгаа-хорая тударынга чээлини «Россельхозбанк» берип турар-дыр. Ону ап, хөй мал-маганныг «кожай» болур сорулга чедер диге, чүгле быжыг тура-сорук, изиг күзел, дөргүл-төрел-биле дугуржулга-чугаалажылга, бир дем-бүле херек-тир-ле. Оон чүү боор, мал соондан «... доруктурза, байыыр-ла мен» деп ырлап кылашпачораай-ла.

Каң-оол САТ.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.
Селектор хурал

хүлээп алыр, ийи талазында, ону камгалап өстүрери-биле тодаргай хемчеглерни алыр. Ынчангаш мал оолдаашкыны чоруп турар коданнарны четчир санныг мал чени, дус болгаш суг-биле хандырап талазы-биле чогуур хемчеглерни үезинде алырын кожуун, суму чагыргаларынга Чазак Даргазы даандырган.

Чеже-даа чылыг кыш эрткен болза, час узап, соок хат хадып, малдың баш санынга хорамчаны чедирип болур.

Малдың чаш төлүнүң баштайгы айларында ижин-шөйүндү болгаш өске-даа аарыглар талазы-биле соңгаарладыр болбас профилактиктиг хемчеглерни баш удур алырын ветеринария албаннарынга даандырган. Чылыг эрте дүжери билдинип турар, ооң-биле чергелештир саргыга удур малды аштап-арыглаарынче онза кичээгейни угландыраарын сүмөлээн.

Малчыннарның чымыштыг ажылы — мал оолдаашкынының республика девискээринде эгелээни-биле, соңгаарладыр болбас дээштиг хемчеглерни алыр талазы-биле тодаргай сорулгалар салдырган.

Бистиң корр.

чүве билдине берген.

Бадылаашкыны санап турар үеде байдал мырыңай чиктиг болган. Төлээлекчилер палатазының бюллетеньнерин санап эгелээрге, ону участок комиссиязының секретары Донгак холунга алган. Баштай санаарга, мени дээш 272 кижы бадылаан, Алексей Монгуш дээш 261 кижы бадылааны тодараан. Ооң соонда бюллетеньнерни катап санап эгелээш, хамык сан-түнү будулдургаш, турупкан. Эгезинде санаан хамык саннарны шуптузун бижип алган турган мен. Сөөлүнде санап кээривиске, менден 30 сан анаа-ла чиде берген болган. Шак мынчалдыр бадылаашкынының түннелин будулдуруп кагдылар. Ынчангаш мен соңгулданың түннелин катап санаар дугайында билдиришкенин бижип каан мен. Шак мынчаар хамык чүвени будап турар улус-тур бо.

Мындыг таварылганы чугаала-вас аргам чок болду. Меңээ элээн улгады берген назылыг херээжен кижы чедип келгеш, силерни кончук хүндүлээр кижы мен, бо удаада силер дээш бадылап шыдавадым, чүге дээрге бир кандидат меңээ 3 муң рубль бергеш, мени дээш бадылап көр деп дилээрге бадыладым деп, ажыы-биле чажырбайн чугаалап турду.

ЧӨПШЭЭРЕТТИНМЭЭН МИТИНГ

Республиканың ИХЯ-зының дыңнады-биле алырга, март 15-тен 18-ке чедир Кызылга Арат шөлүңге чөпшээреттинмээн митингилерни эрттирениң ийи оралдажышкынын бүрүткээн.

Март 15-те болгаш март 16-да 13 шак үезинде тыва парламентазының бажың-балгадының дужунга тус-тузунда 15 болгаш 40 шаа кижы, кол нуруузуңда Хоойлужудулга палатазының аппаратазының ажилдакчылары чыылган. Оларның мурнунга Василий Оюн, Каадыр-оол Бичелдей, Сергей Конвиз, Борис Балчий-оол чүве чугаалап, хөй-хөй санныг хажы-дышкынар ужун Кызылдың үш соңгулда округундан Хоойлужудулга палатазынче соңгулдаларның түннелдерин күш чок болдурарының дугайында Кызылдың девискээр соңгулда комиссиязының март 15-те хүлээп алган шиттирениң килендээн сеткилин медеглээннер. Митингиге келген-

нерге ол ышкаш соңгулда комиссиязының шиттири-биле чөпшээреттешпээн Россияның амыдырал партиязындан беш кандидаттың хуусаа чок аш чарлаанының дугайында медеглелдиг хуудустарны үлеп турган.

ТР-ниң ИХЯ-зы чөпшээрет чок митингини катаптап болурунун дугайында оперативтиг информацияның барын база медеглээн. Хоойлу-дүрүмге дүүшпес хемчеге чоннун санының хөй болурун чедип алыры-биле билдинмес кижилер кызылчыларның мобилдиг телефоннарынче «митингини» үезиниң болгаш болур чериниң дугайында медеглелдиг SMS-дыңнадыгларны чорудуп турар.

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОТТУРГАН

Тыва Республиканың прокуратуразы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының ийиги чыбыжының Восточный №2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязының Кеземче хоойлузунун 142.1 чүүлү-биле (бадылаашкының түннелдерин хажытканы

дээш) кеземче херээн оттурган. Кеземче херээниң талазы-биле истелгени республиканың прокуратуразының онза чугула херектер истелгези чорудар килдизи чорудуп турар.

Василий КРИВДИК,
республика прокурорунун МИЧ болгаш хөй-ниити-биле харылзаа тудар улуг дузалакчызы.

Депутаттың ажил-албаны

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕДЕРНИҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ-БИЛЕ ТАНЫШКАН

Күрүне Думазының депутады Ч.Ч-Д.Ондар Күрүне Думазында «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының медеэ-организаастыг планы езугаар республикага ээлчеглиг ажылчы неделяны эрттирген.

Бо удаада депутаттың ажылының сорулгалары республикада чиигелделиг категорияның хамаатыларының эм-таң-биле хандырылганының байдалының мониторингизин өөренип көөрү болгаш мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерин база «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының мурнады көргөн хоойлу төлевилелдериниң күүселдезин соңгукчуларга таныштыраарынче угланган.

Ол республиканың Кадык камгалалының болгаш Көдээ ажил-агый, аш-чем яамызының, Ыяапла медицина камгаладылганының фондузунун Тывада салбырының удуртукчулары, ажилдакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирген. Эркин кожуунда чиигелделиг категорияның хамаатыларының эм-таң-биле хандырылганын өөренип көргөн.

Ыяап-ла медицина камгаладылганы фондузунун Тывада салбырының дыңнатканы-биле алырга, 2006 чылда эмнелге-профилактиктиг албан черлеринге эм-таң алыр күзелдиг 16702 хамааты келген, ол — эм-таң-биле немелде хандырылгала алыр эргелиг улустун 76,7 хуузу тургузуп турар, оларга 253423 рецептилерни бижээн. Чиигелделиг 14994 хамааты аптека албан эмерлеринден 207649 (81,9 хуу) эмнерни алган. 2005 чылда ол 80,6 хууга деңнежип турган. Чиигелделиг хамаатыларга чаңгыс рецептинин өртээ бо удаа 2005 чылдан 1,88 катап өзүп, 511,21 рубль четкен. Чиигелделиг хамаатыларга 2006 чылда чарыгдан хөреңги оон мурнунда чылдан 2,96 катап өскөн болгаш 7079,62 рубльди тургускан.

2007 чылдың февраль 12-нин байдалы-биле алырга, федералдыг регистрге чиигелделиг категорияның 22618 хамаатылары туруп турар. 10460 рецептилерни бижээн, ол 2006 чылдың ол-ла үезинде деңнелден 2,8 катап эвээш бооп турар. Ниитизи-биле 9570 рецептиге (эрткен чылдан 2,8 катап эвээш) эмнерни алган. Эмнерниң рецептилериниң ниити саны мурнунда чылдан 1,6 хууга эвээш болгаш үндүр бижип бердинген эмнерниң ортумак өртээ 590,96 рубльди тургускан.

Чиигелделиг хамаатыларга бир кижиге ортумаа-биле 3 рецептини бижээн. Үези эрткен рецептилерниң саны 742 чедип, 2,2 хууга

өскөн. Республиканың эмчилери эмтаң аймааның даңзызын ылаңгыя садып үндүрер аттары-биле бадылаас болза эки деп түннелге келген. Ол ышкаш эң-таң-биле немелде хандырылганын системазы чоумчалыг эвес болгаш камналга чок деп санап турар. Чижээ, 2007 чылда көрдүнгөн акша-хөреңгиниң 44002,4 муңу төлээлеттирген фармакологтуг организацияларын болгаш аптека албан черлерин шаңнап-мактаарынга көрдүнгөн.

Эркин кожуунун соңгукчулары мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдериниң күүселдезин деткээн болгаш шүгүмчүлээн хөй санныг чагыгларны кириген. Мониторингиниң түннелдерин депутат фракцияга таныштырган.

Депутат Ч.Ондар Тыва Республиканың Чазаның Национал төлевилелдериниң күүселдезиниң талазы-биле эргелелинге национал төлевилелдериниң күүселдези-биле танышкаш, «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының мурнады көргөн хоойлулар төлевилелдерин ажилдакчыларга таныштырган.

Эркин кожуунун школаларына, культура бажыңнары болгаш эмнелгелерге соңгукчулар-биле ужуражылгалар үезинде 40 ажыг чагыгы депутатка чон кириген. Национал төлевилелдер болгаш чиигелделиг хамаатыларга эм-таң-биле хандырылга талазы-биле дыка хөй айтырыгларга харыыларны берген. Соңгукчулар депутаттың бир чыл дургузунда кылып чоруткан ажилдарының отчедун улуг сонугал-биле дыңнаан.

Депутат кожуунга чораш, бодунуң адынан Мөрен суурнун уруглар садынга өңнүг телеви-зорну, Бай-Дагның көдээ Культура бажыңы база Сылдыстың школа-интернадынга төпчүткөн хөгжүм херекселдерин, Эркин школазынга спортчу дериг-херекселдерни тывыскан. Кожуунун төп библиотеказынга В.Эркинниң юбилейинге тураскааткан конкурстун киржикчилериниң шаңнал кылдыр номнарны берген. Ол ышкаш Кызылдың шериг кезээнге ужуражылга үезинде шеригжилерге телевизор биле соодукчуну тывыскан.

Владимир ЧАНЗАН,
депутаттың дузалакчызы.

МАЛЧЫННАРНЫҢ ЧЫМЫШТЫГ АЖЫЛЫ ЭГЕЛЭЭН

Март 15-те ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың башкарып эрттирген ээлчеглиг селектор хуралында, республиканың кожууннарының малчыннарының мал оолдаашкынынга белеткел айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Мал ажил-агыйлыг республика болганда, ол — бо хүннүн онзагай айтырыы болуп турарын селектор хуралды ажыдып тургаш, ТР-ниң Чазаның Даргазы онзалап медеглээн. Көдээ суурларның ажил-агыйлыгы кол адыры, экономиканың орулганының кол үндезини, оон өске оларның орулга ап турар чериниң чогу-биле бо айтырыг кожуун, суму чагыргаларының кол кичээгейиниң төвүнге турарын селектор хуралга медеглээн.

«Агроулетпүрнү хөгжүдөр» национал төлевилелди хүлээп алганы-биле республикада мал бажының өзүлдизи көвүдөп турары билдинип орап. Ону эрткен чылдың түннели бадыткап турар. Бо талазы-биле багай эвес ажилдар Эркин кожуунда чоруп турар.

Көдээниң малчыннарының кончук чымыштыг ажылы эгелээн.

Бо чылдың март 20-ден эгелээш, республикага малдың массалыг оолдаашкыны эгелээр. Орта баш удур белеткел ажилдарын багай эвес чорудуп, эргежок чугула чүүлдер-биле малчыннар хандырылган турарын болгаш оларның хандырылганын үзүктелдирбес дээш тодаргай хемчеглерни алыр талазы-биле чугаа селектор хуралга болган.

Эрткен чылын чаъстыг болганы-биле республика девискээринде оът-сигениң үнгени багай эвес. Ооң-биле чергелештир бо кыш кончук чылыг болган болгаш республиканың мал ажил-агыйлыг кожууннарының девискээринде хар чуга болганы-биле малчыннарга таарымчалыг байдал тургустунуп турар. Ынчалза-даа орта оожургап болбазын селектор хуралга чугаалашкан. Бир талазында, малдың чаш төлүн

СОҢГУЛДА СООНДА...

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат, Кызылдың №15 школазының директору С.М. ОЩЕПКОВА:

—Мээң участогумга оларның талалакчылары б хайгааракчы олуржуп турган, ооң ийизи Москвадан келген. Олар бүдүн хүннүн дургузунда өскелерге психологтуг базыышкыны чорудуп келгеннер. Москвадан келген ол ийи кижы менден чаңгыс базым-даа чыдып калбайн, эдерип чоруп турдулар. Ол канчаар болуп турганыл? Хайгааракчыларның бирээзи келген бөлүк соңгукчуларны уткуп алгаш, караа-биле бирээзинче имнеп каарга, өскези комиссия кижигүннеринче дамчыдар чорду. Соңгукчуларга бюллетеньнерни бээрге, олар аңаа демоктерни салгаш, бадылаптарга, ол бөлүк соңгукчуларны бажың азыының артында чажыра тургузуп каан автомашиналарга олуртуп алгаш, чоруп турган. Ооң дараазында өске соңгукчулар келир, бүдүн хүннүн дургузунда ынчаар уламчылап келген. Ол автомашиналарга акшаны соңгукчуларга берип турган деп бодаар мен. Бис 7 машинаны тырттыргаш, чогуур албан черлеринде берип каан бис.

Ооң соонда чаңгыс округтан мээң удурланыкчим кандидат А.К. Монгуш ужуражып келгеш, силерде бүгү-ле чүве бар-дыр, силерни чон хүндүлээр-дир, силерниң чидирер чүвеңер чок, ындыг болганда меңээ дүжүп берип көрүңер, меңээ ол кончук чугула херек болуп-тур деп чанып дилээн. РФ-тиң Саналга палатазы биле Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының саңхөөзүн хынал көргөш, ооң аппаратазының ажил-агый эргелелинде 39 млн. рубль чарыгдал кылганын илереткен. А.К. Монгуш дээрге ол эргелелдин начальниги кижы болганда, ол аңаа хамаарылгалыг. Оон канчап чайлап алырының аргазын дилеп турган деп билдим. Ынчангаш аңаа кым эрте бээр болдур, ол депутат болур деп харыыны бергеш, олче сагыш чова-ваңар дээн мен. Соңгулда бүдүүзүндө, субботада, соңгулда комиссиязында мээң төлээлерим чок болду. Оларның орнунда мээң танывазын улустар кирип каан болду. Олар дээрге мээң удурланыкчимның талалакчылары деп

Халас эм-таң биле хандырылга

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР ДЭЭШ АЖЫЛДААР

Чиигелделиг хамаатыларның халас эм-таң-биле хандырылга ниитизи-биле бүгү россияжи деңгелде белен эвес айтырыг дээрзин ТР-ниң Кадык камгалал яамызының фармацевтика ажил-чорудулгазы болгаш эм-таң-биле хандырылга талазы-биле килдизиниң специалистери айтып турар. Бистиң республикага чиигелделиг эм-таң-биле хандырылга ажылы эрткен 2006 чылда кайы хире деңгелге чоруттунганын ук килдистиң эрткен чылды түңнээн материалдарына даянып, база Кадык камгалал яамызының парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга мындыг.

Бо чылын федералдыг даңзыда чиигелделиг хамаатыларны халас эмнер-биле хандырылганга көрдүнгөн акша-хөреңги эрткен чылдынга бодаарга, элээн хөй болганы өөрүнчүг медээ болбас аргажок. Ол болза 101 млн. 389 муң рубль азы эрткен чылга деңгелде, 11 млн. 474 муң рубль хөй. Чогум 2006 чылда ук сорулгага 89 млн. 915 муң рубль көрдүнгөн турган-даа болза, херек кырында чарыгдалдар оон оранчок хөй болганын айтып каары артык эвес. Федералдыг даңзыга турган 21770 кижиниң 77 хуузу халас эмнер алыр эргезин ажыглаанының түңнелинде 163 млн. 700 муң рубль өртектиг эмнерни халас алыры-биле 213 396 рецептини бижиткен болуп турар. Чыл дургузунда чиигелделиг бир хамаатыга-ла 5363 рубль өртектиг 12 рецепт бижиттинген. Ынчангаш республикага көрдүнгөн акша-хөреңги 73 млн. 785 муң рубль ажып чарыгдаттынган. Бо бүгү акша-хөреңгиниң 90 хуузу аар өртектиг эм-таң чугула хереглеттинип турар хоралыг ыжык аарыг, бүүрек аарыг, туберкулез болгаш чигир аарыг улустарга эм-таң садарынче чарыгдаттынган. Чижээ, 3 ай дургузунда хоралыг ыжык аарыг бир

кижиге-ле 496 муң рубль өртектиг эм-таң аймаа негеттинип турар болза, республикада ыңдыг аарыг улустун шуптузунга ол-ла хуусаада 28 млн. 650 муң рубль херек болуп турар. А эмчи кижиге аарыг улуска «чок» деп шыдавас болгай, ынчангаш рецептилерниң көрдүнгөн хемчээлден эрттир бижиттинип турганының чылдагааны ол.

Кандыг-даа чугула ажил бергедээшкннер чокка бүтпес дээрзи билдингир. 2006 чылда чиигелделиг эм-таң хандырылгазының ажылына нарын байдалдар Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының чиигелделиг эмнер даңзызынга өскерилгелерни чыл дургузунда 5 катап киригени-биле холбашкан. Республикада чиигелделиг эмнер хандырылганын боттандырып турар Ыяап-ла камгаладылга фондузу болгаш «РОСТО» боттарының даңзызы-биле ажылды чорудар тускай компьютер программанын ук өскерлишкннерге дүүштүр эде тургузарына база кезек үени чарыгдар болуп. Ынчангаш эмчи ол үе дургузунда, даңзыдан уштуна берген эмнерни аарыг улуска бижип берипкен таварылгалар бар. А аарыг кижиге ук рецептизи-

биле ооң соонда аптекадан эм ап шыдавас. 2006 чылда 1642 ыңдыг рецептилер бижиттинген.

Ай санында эмнелге черлери боттарының чиигелделиг хамаатыларына бижип бээр ужурулг эмнериниң баш бурунгаар планнаашкынын тургускаш, аптека черлеринге чагыгны кирирер ужурулг. Оларның көвей кезии эмчиниң доктаамал хайгааралында турар инвалидтер болгаш бичии уруглар болур. Ынчангаш эмчилер ниитизи-биле бо айда аарыг улустунга кандыг-кандыг эмнер кайы хире хөй херек дээрзин билер болур ужурулг. Ынчалза-даа ай санында аптекаларга чагыг езугаар үндүртүнгөн эмнер чедишпейн баргылаар. Ынчангаш соңгаарлаттынган рецептилер хевирлеттинип, аарыг улус манаар ужурга таваржып турар. 2006 чылда 4426 рецептилер соңгаарлаттынган.

Чиигелделиг эмнер хандырылгазы республиканың Чазааның болгаш Кадык камгалал яамызының хайгааралында турар. 2006 чылда ук система-биле ажылдап турар 20 эмнелге болгаш 28 аптека черлериниң хыналдазы чоруттунган. Ооң түңнелдери-биле 7 эмнелге черлериниң улуг эмчилеринге доңгулдалар берген. Эрзин, Тере-Хөл кожууннарга болгаш Кызылдың муниципалдыг поликлиниказына немей эм үндүрер пунктуларны ажыткан. Даңзыдан уштунган элээн каш янзы эм-таң аймаан республика даңзызынче кириген. Ынчалдыр чон өскерлишкннерден качыгдавазын дээш байгы хемчеглер алдынып турар.

Чоруттунган ажылдың түңнелинде ниитизи-биле чоннун болгаш ылаңгыя чигир аарыг улустун өлүп

хораарының көргүзүглери чавызаан, катап эмнелгеге чыдар таварылгалар эвээжээн, туберкулез аары чүгээр намдап, чоннун инвалид байдалче кирери эвээжеп турар. Оон аңгыда чиигелделиг хамаатыларның эм хандырылгазы 2005 чылга бодаарга, сан болгаш шынар талазы-биле оранчок бедик деңгелге чоруттунганын демдегледип каары артык эвес.

Ажылдың шынарын экижидер болгаш чонга эптиг болдурары-биле, эмнелге черлерин тодаргай аптекаларга быжыглаан. Эмнелге бүрүзүнге халас эмнерге чарыгдар акша хандырылгазының хемчег-кызыгаарын тодардырда хамааржыр девискээринде чурттап турар чиигелделиг хамаатыларның ниити саны, каддының байдалын чугулага алган.

Бо программа федералдыг денелдиң болуп турар болганда, моон соңгаар чиигелделиг эм хандырылгазының хөгжүлдө РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының хүлээп ап турар шийтпирлеринден хамааржыр болуп турар. Ынчалза-даа республиканың Чаза болгаш Кадык камгалал яамызы бодунун талазындан аарыг улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болдунар-ла хемчеглерни ап чорудар дээрзин магадайлап турар болгаш бир эвес, халас эмнер хандырылгазына хамаарышкан айтырыглары Кадык камгалал яамызының фармацевтика ажил-чорудулгазы болгаш эм-таң-биле хандырылга талазы-биле килдизиниң специалистеринден — 5-13-08, 3-22-04 телефоннар дамчыштыр харыы ап болурун база айтып турар.

Чойганмаа САТ.

• Номчукчунун көрүжү

ОНУ ҮЕ КӨРГҮЗЕ БЭЭР

Чаа үлетпүр бүдүрүлгелерин ажыдарын планнап турары эки-дир. Ооң-биле кады ажылдап турарларын буураашкын деп айыылдан камгалаар талазы-биле ажылды күштелдирзе деп күзелдиг мен. Тыва Республиканың казар-байлактыг черлерин шинчилээн бүрүткелденд көөрге, ооң кол чыдар черлери Таңды-Уулуның соңгу болгаш мурнуу девискээрлеринде 187 аңгы-аңгы черлерде чыдар.

Кызыл-Таштыгның полиметалдарындан бүткен рудаында, алдын, мөңгүн, чес-хола, ак-демир, күгүрге чедир 9 аңгы хевирлери 12920,4 муң тонна чедип турар. Ол руданың чер ишинде чыдар черин дилеп тывар болгаш ажыглаарының дугайында Кыдат Улус Республиканың сонуургалы өске черлерни мурнай чедип алдынган.

Лицензия дээш олар 742,5 млн. рубльди салганын Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. Брокертке дыңнатканын, 2006 чылдың июнь 17-де 70 дугаарлыг «Тувинская правда» солунга «Лунсин в Кызыле» деп материал-биле парлады.

Кара-Сугнун рудаының курлавыры 253 млн. тонна. Ооң эки чүвези чүл дээрге, чик арга-биле ону ажыглаары, оортан 50-60 хуу демирни ап болур. Ол дээрге кан, шой-ла болгай. Чүгө ооң-биле кызыл-аарланмай оон флюорит, барит, молибден дээн ышкаш өске-даа өртектү-үнелик металлдарны оон алыр дээни ол-дур. Ак-Сугнун өңнүг металлының талазы-биле чугаа чоруп турар. Ооң курла-

выры 9 млн. тонна чедө бээр. Ажыдып ал, шын шингээдип ал-ла шыдаар улус болзувуса, акша-көпөөк-ле ында чүвө-дир ийин.

Хөмүр-даштын курлавыры бисте Чөөн Сибирини-биле алырга, бирги черде. Чүгө демир рудаынын эзилдиреринге херектиг кывыычал хөмүр-даш безин 10 млрд. тонна чедө бээр. Хөмүр-даштан керосин болгаш газты безин алыр.

Химияның күжү-биле ийи чартык муң хевирниң продукциязын хөмүр-даштан алыр. Хөмүр-даштын 1200 хевирлиг будуктарын кылып алгаш, ооң-биле янзы-бүрү аргаан пөстөрни, алгыдан өлүккө чедир будуп турар. Бистер хөкүлөр ону одалгага ажыглап орап улус-тур бис.

Даг-дүгү. Шаанда улусту дыңнаарга, Кара-Даштан даг-дүгү эккелгеш чарык паш-савазын ооң-биле сыскыыр дижир. Амгы эртем-техниканың хөгжүп сайзырааны-биле даг-дүгүн машина тудуушкунунга, электротехникага, демир-орук транспортунга, хем суднолары дээш, санап четпес чүүлдерге ажыглаар минералдыг чиг эт

чүвө-дир. Бис даг-дүгүнүн элбек курлавыры-биле чоргаарлары бис.

Үе-шаг дүшкүүленип, улуг эвилел буступ, күш-шыдалдыг республикалар бот-башкарнып, аңгыланып, аразында сөөк дээш херикшен ыттар ышкаш хержи берген үеде ... немец солунун журнализи Роланд Хайнен Ак-Довурактын ынчангы тус черниң хоорай совединиң даргазы Күжүгет Спар-оол-биле чугаалашкан чугаазын 1993 чылдың июнь 13-те, 27 дугаарлыг «Тываның аныяктары» солунга парлаан. Спар-оол Кенденчаповичиниң даштыкы журналиске чугаалаан чугаазының допчулалы мындыг: «Тыва даг-дүгү» комбинат 1964 чылдың сентябрьда ажыттынган. Даг-дүгү эң ховар минерал. Оон электрелиг илирдөн, космос корабльге чедир үлетпүрнүн дөрт муң ажыг дериг-херекселдерин бүдүргөш, ажыглап турар дээрге журналист аныяк кыстың арны безин долбаналы бергенин дарга эскерип орган.

Ол чугаазын улаштыр бистиң бүдүрүлгевистиң ажыглап турар даг-дүгү курлавыр болгаш шынарының талазы-биле соңгу Американың Канада деп чуртунда бар курлавырдан ажыг деп шинчилээнинге чүгө Ак-Довуракта чуртлап-ажылдап турар бистер эвес, бүдүн Тыва аңаа чоргаарлары ужурулг бис.

«Тыва даг-дүгү» комбинаты

беш чыл планы-биле чылда 150 муң тонна даг-дүгүнүн концентрациязын чыл санында саткаш, 4 муң ажылчыннарлыг хоорайны бүрүнү-биле акшаландырып хандырып турду.

Спар-оол Кенденчапович чугаазын журналист кыс-биле түңнээш, күрүне тургузуу өскерилгенинден, удуртукчу эрге-чагырга буступ-буурап, демократтар дээр улустун чемижи апаргаш көргүзүглери кудулап баткаш ам 90 тонна даг-дүгүнүн концентрациянын дөрт муң ажыг хевирин бүдүрүп шыдавас-даа болзувусса, оода-ла тудугга хереглээр бажың кышалаар шифер, каркас дээш, өске-даа чүүлдерни маңаа кылырын планнап турган улус бис. Ам оон чүвө үнер, та үнмес?

Ам оон бээр он дөрт чыл эрткен. 2007 чылдың январьда «Тувинская правда» солунга ыглак-санчыг материал үндү. 2006 чылда мөлдүк-калдык 3 муң ажыг тонна даг-дүгүн бүдүргөн. Ам комбинатта 20 хире кижиге ажылдаан аттыг болуп турар, 400 ажыг ажылчыннарны телемир чок шөлээже үндүрүпкен. Комбинатты колдуунда үптөп эгелээн. Саян артындан келген күчүлүг КамАЗ машиналар металлаломга шырыңмалап алгаш, комбинаттын дериг-херекселдерин үптөп, үндүр сөөртүп эгелээн. Ол Хову-Аксының «Тувакобальт» комбинаты ышкаш апарының кырында келген. Ону бистиң Үлетпүр яамызы база билип-ле турар хевирлиг. Ону үе көргүзөр-ле боор.

Сербе ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

Тыва ышкаш кайгамчыктыг чурумалдыг, каас-чараш бойдус-байлактыг черге тайганды кезип, аннап-дииннээри — туризм ол деп санаар мен. Ук ажылды кылыры дег ыңдыг солун, чымыштыг ажыл чок. Дангаар эрте, караңгыда, одагдан базып чоруткаш, бүдүн хүн дургузунда кедеттинип, хараттынып, дыңнаалап чораш, кезээ караңгы дүн дүшкелекте дедир базып кээр. Туман-бораан, өл-чаас, хатшуурганныңда чер чоруп көрбээн аныяк аңчылар азыптэнээш, чер хона бээр таварылгалар-даа тургулаар. Тайга-сында кандыг кадыр-берт, шаптараазыннар чок дээрли. Кайнаар-даа ояр-кыяр аргажок шөйлүп чоруткан чалым-

АҢНААР,
ДИИҢНЭЭРИ —
ТУРИЗМ-ДИР

хаяларлыг черге таварышканда, ооң бичии чүгээр черин көрүп чорааш туттунуп, халбактанып эртер апар сен.

Мен бичимде, барык 13-14 харлыымда-ла, ачамны эдерип тайгалаар чордум, мени одагга олуртуп кааш, ачам аңнап чоруткаш, аңны дораан адып эккээр. Ол үеден эгелээш-ле, аңнаар-дииннээринге мени өөреткен, аңны кыжын, чазын, чайын, күзүн каяа оदारлаарын, аңчы кижиниң аңны кедеп кылаштарын — шуптузун чагып чорду. Боос аң атпас, эштиг куш өлүрбес дээр. Аң атканда, ооң ишти-хырын ажык черге кагбас, ыяап-ла чажыра хөмөр. Ол дээрге, бурун шагдан бээр аңчы кижиниң хажытпас хоюлузу-дур.

Чыварлыг чуртум Дагыр-Шеми, Доора-Хем, Аныяк-Чыргакы, Улуг-Чыргакы, а харын-даа Час-Адыр-Бажы ынчаар аңчылар-диинчилер эдерип, чеже чылдар чорбадым дээр. Аңнаар-дииннээри дег ыңдыг солун агаарлаашкын чок, ол езулуг-ла туризм, спорт болур чүвө. Мээң бодалым-биле алырга, тайга-таңды үнгөш, ыяап-ла эңдере-чаза аңмең адары эвес, төрээң бойдузунуң чурумалдыг, турскаалдыг чараш черлерин көрүп-билип алыры кижиниң сагыш-сеткилинге, төрээң черинге ынакшылынга дөгүм болур, чурумалдыг черлерни чурукка тырттырып, ону шыгжап-кадагалап, салгалдарга арттырары чугула дээр мен.

Кара чаңгыс хомуданчыг чүвө чүл дээрге, Дагыр-Шеми-Бажы, ооң эрээң талазы, Доора-Хем, Аныяк-Чыргакының Хам-Дыттын Үстүү-Адыры, Чечектиг, Чуучай девискээрлерин өрт кара хуюк кылдыр хөмө чип каапкан.

Бистиң бо башкы таңдысыннарывыста кайгамчыктыг чараш, төөгүлүг черлер бар. Чижээ, Кежегелиг-Тей, Теве-Адар, Хүрээ-Даштар, Ак-Хорум, Ашактыг, Куруяктыг, Хам-Дыт, Тарбаганның дээш, оон-даа ыңай. Төгүчүлөр, эртемденер, туристер бо черлерни сонуургап чедип кээр болза, чедирер, тайылбырлаар апар бис.

Мээң ада-өгбелерим, ал бодум база оолдарым ук салгаан ургаа аңчылар, туристер бис. Ынчангаш аңнаар-дииннээри езулуг-ла туризм, спорт болур чүвө.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы сумузу.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮТЛӨР

2006 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-ДЕКАБРЬДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Республиканың үлөтпүр бүдүрүлгелери. 2006 чылдың январь-декабрьда бодунуң бүдүргөн барааннарын чүдүрүп чорударына, казып тывар болгаш болбаа-зырадыр бүдүрүлгелер бодунуң күжү-биле ажилдар чорударына болгаш ачы-дуза чедиреринге база электри энергиязын, газты болгаш сугну хуваары (хуу сайгарлыкчыларны кириштир алырга) 2936 млн. рубльге үнелеткен. Ол хемчээлге казып тывар бүдүрүлгелериниң үлүүнге 43 хуузу онаажып турар, болбаазырадыр бүдүрүлгелерге — 27 хуузу, электри энергиязын, газты болгаш сугну бүдүрериниң база хуваарының үлүүнге — 30 хуузу болуп турар.

Үлөтпүр бүдүрүлгелериниң индекси (деңнештирип турар үеде бүдүрүлгениң хемчээлиниң өскерилгенин бадыткап турар деңнештирген өртектерниң көргүзүлгөсү) 2005 чыл-биле деңнээрге, 102,4 хуу болган. Болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң продукция бүдүрүлгөсү 18 хууга, казымал байлактарны казып тывары 3 хууга көвүдээн, а электри энергиязын, газты болгаш сугну бүдүрери болгаш хуваары кызырылган.

2006 чылдың январь-декабрьда көдээ ажил-агыйның шупту көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң бүдүргөн продукциязының хемчээли (көдээ ажил-агый организациялары, арат (фермер) ажил-агыйлары, чурттакчы чон) амгы күштүг өртектер-биле баш бурунгаар санааны-биле 2651,9 млн. рубль болган азы 2005 чылдың деңнештирген өртектери-биле алырга, 101,1 хуу болган.

2007 чылдың январь 1-де көдээ ажил-агыйның шупту көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде мыйыстыг бода малдың баш саны санаашкын-биле алырга, 106,1 муң баш болган (эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 13,0 хууга көвүдээн), ооң иштинде төрүүр инектер-46,0 муң баш (9,4 хууга көвүдээн), хой болгаш өшкү — 802,1 муң баш (18,6 хууга көвүдээн), хаван — 20,6 муң баш (7,8 хууга кызырылган), чылгы — 26,8 муң баш (11,1 хууга көвүдээн).

2006 чылда ажил-агыйларның шупту деңнелинде эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, мал ажылының продукциязын бүдүрери баткан.

Тыва Республиканың автомобиль транспорту-биле 2006 чылда 1535,8 тонна чүкүтү сөөрткен, чүкү сөөртүлгөсү 2,3 хууга өскөн. Чүкү саарылгазы 22,1 хууга өскөн болгаш 274,3 млн. тонна-километр болган.

Маршрут автобустары 27989,8 муң пассажирлерни аргыштырган, эрткен чыл-биле деңнээрге, пассажирлер аргыштырылгасы 10,9 хууга өскөн.

Харылзаа бүдүрүлгелери 2006 чылда 358,1 млн. рубльдин ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга-193,5 млн. рубльдин.

Кол капиталга инвестиция. 2006 чылда Тыва Республиканың девискээринге кол капиталга инвестицияның хемчээли (немээн өртөккө үндүрүлгө чокка) 1925,6 млн. рубль (биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери, хуу тудугну болгаш езу барымдаалаваан ажил-чорудулганы кириштир алырга), 2005 чылдың деңнелинден 36,6 хуу хөй болуп турар.

Чуртталга тудуу. Акшаландырышыкының бүгү дөстөрүндө 2006 чылда ниити шөлү 26,3 муң дөрбелчин метр шөлдүг 386 квартираларны туткан (233,2 млн. рубль), эрткен чылдың деңнелинден 55,7 хуу хөй болуп турар. Хуу чуртталга тудуу-биле 23,8 муң дөрбелчин метр шөлдүг 359 квартираларны туткан (180,3 млн. рубль), эрткен чылдың деңнелинден 2,8 хуу хөй болуп турар. «2010 чылга чедир көдээ суурларның социал хөгжүлдөсү» программа талазы-биле 9772 дөрбелчин метр шөлдүг 138 квартираны туткан (85,0 млн. рубль).

Тудугнуң ажил-чорудулгасы. Тудугнуң ажил-чорудулганың хевирлериниң талазы-биле боттарының күжү-биле күүсеттинген ажилдарның хемчээли болгаш ачы-дуза чедирилгөсү 2006 чылда 659,1 млн. рубль болган, ол эрткен чылдың деңнелинден 6,1 хуу хөй болуп турар.

2006 чылда үүрмектеп садар

бараан саарылгазы 6742,1 млн. рубль болган, деңнештирген өртектер-биле эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 12,4 хөй болуп турар. Ниити барааннарын 69 хууздан хөйүнү өчүнүң шупту хевирлериниң садыг бүдүрүлгелеринге саткан болгаш 31 хире хууздун эт-сеп болгаш холушкак рыноктарга саткан.

2006 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазының структуразында аш-чем барааннарын деңзигүүрү 49 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннар — 51 хуу болган.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгөсү. 2006 чылда төлевирлиг ачы-дуза чедирилгөсүнүн хемчээли 1742,0 млн. рубль болган, 2005 чылдың деңнелинден 11,5 хуу хөй болуп турар. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер чурттакчы чонга 1125,2 млн. рубльдин ачы-дузазын чедирген, 2005 чылга деңнээрге, 6,6 хуу хөй.

Транспорт ачы-дузазы чурттакчы чоннуң ниити төлевирлиг ачы-дуза чедирилгөсүндө бодунуң тодаргай үлүүн кириштирип турар (30,0). Хуу сайгарлыкчыларның чедирип турар ачы-дузазының үлүү ниити транспорт аргыштырылганың хемчээлинде 70,3 хууздун ээлеп турар. Тодаргайы-биле көргүзүргө (өртектер индексин кириштир алырга), ол ачы-дуза чедирилгөсүнүн хевириниң хемчээли 104,0 хууга өскөн.

Чурттакчы чоннуң коммунал ачы-дузазының төлевириниң ниити хемчээли 2006 чылда 390,4 млн. рубль болган. Коммунал ачы-дузазының тариви 7,6 хууга өскөн, хуу кижилериниң индексиниң хемчээли 108,4 хуу болган.

Амыдырал ачы-дузазы. 2006 чылда чурттакчы чонга амыдырал ачы-дузазын 120,8 млн. рубльге чедирген. Деңнештирген өртектер-биле 2005 чыл-биле деңнээрге, амыдырал ачы-дузазы 26,3 хууга өскөн.

Амыдырал ачы-дузазының ниити хемчээлиниң структуразында 45,9 хууздун (2005 чылда — 37,3 хуу) ачы-дузаның үш хевириниң үлүүнге онаажып турар; техниктиг хандырылга, автотранспорттун септелгеси болгаш чурттаар оран-сава тудуу болгаш ооң септелгеси база өске-даа тудуулар, амыдыралга ажыглаар радиоаппаратура-ның, амыдыралга ажыглаар машиналарның болгаш дериг-херекселдерниң техниктиг хандырылгасы болгаш септелгеси.

Хереглелдин өртектери. Эрткен чылдың декабрьда эрткен айның каттыштырган хереглел өртектериниң индекси-биле деңнээрге, 100,9 хуу болган (2005 чылдың декабрьда — 107,2 хуу), ооң иштинде аш-чем барааннарына — 101,5 хуу, (108,6 хуу), аш-чемге хамаарышпас барааннарга — 100,4 хуу (105,2 хуу), чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза — 100,5 хуу (108,6 хуу).

Декабрьның төнчүзүндө республикада чурттакчы чоннуң садып алып арга-шинээ регионнар аразына деңнештир алырга, хереглел барааннарының болгаш ачы-дузаның бөлүнүң демделетинген өртөөн бир айга дүшүр алырга, 5055,5 рубль болган. Ноябрь айның төнчүзү-биле деңнештир алырга, ооң өртөө 1,1 хууга өскөн (чыл эгезинде 9,1 хуу турган).

Эрткен чылдың иштинде үүрмектеп садар өртектерин улуг өзүлдөсү дуска (25,1 хуу), ногаага (21,8 хуу), картофельге (20,3 хуу), чинге-тараага (18,5 хуу), чигирге (16,6 хуу) өскөни демделетинген. Этке, сүтке болгаш сүт продукциязына, арага аймаанга өртектиң өзүлдөсү 11,1-13,6 хуу болган. Аш-чемге хамаарышпас барааннарын аразын-да улуг өзүлдөсү ыяшка (34,8 хуу), хөмүрдашка (19,6 хуу), тудуг материалдарына (18,0 хуу), автомобиль бензининге (8,9 хуу) болган.

2006 чылда бедик темп-биле өзүлдө өртектерге болгаш ачы-дуза тарифтеринге болган; санатор-кадыкшылга (32,1 хуу), культурлуг хемчеглерни организаастаарына (25,2 хуу), амыдыралчы ачы-дузага (16,1 хуу), өөредилгеге (14,2 хуу), газ хандырылгасына (13,1 хуу), харылзаага (9,8 хуу), эмнелгелерге (9,7 хуу) өскөн.

Үлөтпүр барааннарының бүдүрүкчүлериниң өртөө 14,8 хууга көвүдээн,

көдээ ажил-агый продукциязын сайгарарының өртөө 12,9 хууга өскөн.

2006 чылда Тыва Республиканың даштыкы садыг саарылгазы каайлы статистиказының берген медээзи езууга, амгы күштүг өртектер-биле 5,1 млн. американ доллар болган. Ооң иштинде экспорт — 2,0 млн. американ доллар, импорт — 3,1 доллар (2005 чылда даштыкы садыг саарылгазы 4,9 американ доллар болган, ооң иштинде экспорт — 3,0 доллар, импорт — 1,9 доллар). Моолдан этти кири сөөртүрүнүн көвүдээни-биле даштыкы садыг саарылгазына өзүлдө болган.

2007 чылдың январь 1-де статистика даңзызына ажил-агый субъектилериң 3217 объектилери кирген. 2006 чылда албан езуу-биле 433 организация бүртүктетинген болгаш 1218 дүшкөн.

Тыва Республиканың каттышкан бюджетиде.

ТР-ниң Саң-хөө яамызының берген медээзи-биле алырга, 2006 чылдың январь-декабрьда орулгалар талазы-биле 7845 млн. рубльге, чарыдалдар — 7281,8 млн. рубльге күүсеттинген.

2006 чылдың январь-декабрьда каттышкан бюджеттин чарыдалдар структуразында социал-культурлуг хемчеглерге 5638,8 млн. рубльди чоруткан азы ниити чарыдалдын түнүнүн 77,4 хуузу болуп турар.

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң оперативтиг медээзиниң талазы-биле алырга, 2006 чылдың январь-декабрьда бюджет системазынче үндүрүлгелер, чыылдалар болгаш өске-даа албан төлээр төлевирлерден 1401 млн. рубль кирген, ооң иштинде девискээр бюджетинче — 1154,4 млн. рубль азы ниити түнүнүн 82,4 хуузу, федералдыг бюджетче 247,1 млн. рубль (17,6 хуузу). Үндүрүлгелер, чыылдалар болгаш өске-даа албан төлээр төлевирлерниң кирилдизиниң хемчээли өртектериниң индексин кириштир 2005 чылга деңнээрге, 15,7 хууга өскөн.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның саң-хөө ажил-чорудулгасы.

2006 чылдың январь-ноябрьда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер (көдээ ажил-агыйның организацияларындан аңгыда) 224,8 млн. рубль карылгалыг болган. Саң-хөө ылгалының түннели мынчаар тургустунган: 66 бүдүрүлгө 74,3 млн. рубль хемчээлге орулганы алыган, 81 бүдүрүлгө 299,1 млн. рубльге карылгалыг болган.

Кредитор өре. Кредитор өрениң ниити түңү 2240,9 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре — 1631,8 млн. рубль.

Банкыларда болгаш чээшкнде чээли талазы-биле өре 307 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре — 96,2 млн. рубль.

Дебитор өре. 2006 чылдың декабрь 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өрениң ниити түңү 1294,8 млн. рубль болган, ооң иштинде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хуусаазы эрткен дебитор өрөсү — 1020,7 млн. рубль азы шупту дебитор өрениң 78,8 хуузу.

Чээли салышыкыны. ТР-ниң Национал банкызының берген медээзи-биле алырга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлиниң хемчээли 2,5 млрд. рубль, ол эрткен айныы-биле деңнээрге, 4,1 хуу хөй болуп турар, а 2005 чылдың ол үези-биле деңнээрге, 1,9 катап хөй болуп турар.

2006 чылдың январь-ноябрьда чурттакчы чоннуң боттуг акша орулгасы (орулгалардан албан төлээр төлевирлерни казып кааптарга) 2005 чылдың бо үезинге деңнээрге, 7,9 хууга өскөн.

Ажил төлевири. 2006 чылдың ноябрьда берген медээзи-биле санаттынган шалың акшазы (биче болгаш санаттынмаан бүдүрүлгелерни кириштир алырга) 9981,4 рубль болган болгаш эрткен айныы-биле деңнээрге, 12,2 хууга өскөн, а эрткен чылдың ноябрьның деңнели-биле алырга, 26,9 хууга өскөн.

Күш-ажыл рыногу. 2006 чылдың ноябрь төнчүзүндө чурттакчы чоннуң ажил

кылып шыдаар назылыг кижилериниң саны 132,5 муң кижилер болган. 15-72 харга чедир чурттакчы чоннуң ажил кылып шыдаар кижилериниң деңнели 61,4 хуу болган. Экономиктиг ажил-чорудулганың шупту хевирлеринде 103,8 муң кижилер хаара туттунган (ажыл кылып шыдаар кижилерниң 78,5 хуузу).

2006 чылдың январь-ноябрьда чурттакчы чоннуң республиканың экономиказында хаара туттунган ниити саны 67,3 муң кижилер азы улуг болгаш ортумак организацияларның штаттыг ажилдакчыларының 64,8 хуузу (дакпырлап ажилдап турарларны сана-васка).

Күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албаны. 2006 чылдың декабрь төнчүзүндө күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанының органнарына учетка ажил дилеп турар 12,4 муң күш-ажыл чорудулгасына хаара туттунмаан, ажил дилеп турар ажилдаар назылыг хамаатылар турган.

Оларның иштинде албан езуу-биле 10,1 муң ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн, ооң иштинде 7,4 муң кижиге ажил чоктар талазы-биле пособиени тывыскан.

Демографтиг байдал. 2006 чылдың он бир айларында республикага 5493 уруглар төрүттүнгөн азы 1000 чурттакчыга онааштыр 19 уруг төрүттүнгөн, ол эрткен чылдың деңнелинде турар.

3537 кижилер өлүп хораан болгаш 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 12 кижилер өлгөн болуп турар. Өлүп турарының чылдагааннарының структуразында хан-дамыр шимчээшкениниң системазының аарыгылары кол черни ээлеп турар (өлгөн кижилерниң ниити санының 35,1 хуузу), озал-ондактыг таварылгалар, хораннары болгаш бертик-межел болуру (34,8 хуузу).

Чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдөсү, 2005 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 32 хууга өскөн болгаш 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 7 кижилер болган.

Төрүттүнгөн 1000 уругга онааштыр 16 уруг 1 харга чедир назылында өлгөн (2005 чылдың январь-ноябрьда-19).

Эрткен чылдың он бир айларында өгленгеннерниң саны 1549 болгаш 464 өг-бүлө чарылган. 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, 300 өг-бүлө чарылган болуп турар, 2005 чылдың январь-ноябрьда ол 277 турган.

Чурттакчы чоннуң чурт иштинде шимчээшкени. 2006 чылдың январь-ноябрьда республика девискээринче 899 кижилер кирип келген болза, ооң девискээринден 1941 кижилер үнүп чоруткан. Республика девискээринден үнүп чоруткан кижилер 1042 кижиге көвүдээн, 2005 чылдың ол-ла үезинде 737 кижилер турган.

Халдавырлыг аарыглар. 2006 чылда республика девискээринде эпидемиологтуг байдалды алгаш көөргө, чурттакчы чоннуң гепатит С-биле аарыгы көвүдөп турар (2006 чылдың январь-ноябрьда 9 таварылга болган болза, 2005 чылдың ол-ла үезинде 5 таварылга турган); улуг болгаш 14 харга чедир назылыг уругларга үстүкү тыныш органнарының халдавырлыг инфекциязы-биле аарыгы көвүдээн (55,3 муң таварылга, 2005 чылда — 39,7 муң таварылга болгаш 41,8 муң таварылга, 2005 чылда — 33,2 муң).

Республиканың иштики херектер органнарына 2006 чылда 10089 кем-херек үүлдиглери бүртүктетинген, эрткен чыл-биле деңнээрге, 2,1 хууга кызырылган. Отчеттуг чылда республикага 5714 кем-херек үүлдигиниң ителгезин чоруткан, ол шупту бүртүктетинген кем-херек үүлдигиниң 56,6 хуузу болуп турар (2005 чылда дес-дараалаштыр 5536 болгаш 53,7 хуу). Янзы-бүрү кем-херек үүлгөткөн 5280 кижилерни тодараткан, судче 4894 кижилерниң херектерин чоруткан азы 2005 чылга деңнээрге, 102,2 хуу болуп турар.

Республикада кем-херек үүлдигишкени илередип тывары 57,7 хуу болган, 2005 чылдың январь-ноябрьда 53,8 хуу турган.

Күрүне статистиказының Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

“ШЫННЫН” почтазында

Күш-ажылга кижизидилге

Вольдорф педагогика биске чоок

Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызынга ажилдап турган Л.Т.Марченко биске, Тываның башкыларынга, вольдорф педагогиказы-биле чоок таныжар арганы бергенинге өөрүп ханмас мен. Ынчан 1992 чылда, ССРЭ үезинде-ле, Тывадан 22 башкы Америка, Скандинав болгаш өске-даа чурттардан башкыларның эрттирип турганы вольдорф педагогиказының курстарын дооскан.

Бо школада кол черни эстетиктиг кижизидилге ээлеп турар. Ооң өзүн япон школалардан алган. Ол дээрге, уругнуң чайгаар өзүлдезин өөрүшкү, ынакшылга, сонуургал, хандыкшылга даянып сайзырадыры-дыр деп билер мен. Уругнуң угаан-бодал өзүлдезинге ылангыя холдарның киржилгези канчаар-даа аажок улуг. Өөредилге болгаш кижизидилге ажылы күш-ажыл, көдээ ажил-агый, херек кырында амыдырал-биле сырый харылзаалыг. Уругларның күзүлдери-биле кылыр ажилдары, чижээ, аргытынары, чазаныры дээн ышкаш хол-биле кылыр ажилдарже база хөгжүмнүг сайзыралче улуг кичизинги угландырган. Өөреникчилерге 1-ги класстан эгелеп 3 даштыкы дылды өөредип турар. А 5-ки класстан тура, уруглар англи, немец, француз дылдарга хостуг чугаалажып турар.

Бүгү делегейде билдингир бо арга-дуржулдан бистин черниң байдалдарына таарыштыр чүң черле ажылдап болурул, чүү биске чоогул? Тыва мал ажил-агыйлыг республика болганда, ажыктыг чүүлдер хей болгу дег. Чижек кылдыр Эйлиг-Хем школазын көрээлинер, бо суурда ангор уксаалыг өшкүлери азырап өстүрүп турардыр. Ооң-биле холбаштыр тус черниң мал эмчилерин өөредилге

ажылыңче чүге хаара тудуп бол-базыл? Мал ажылы, ангор өшкүлери азыраар, карактаар, оон онзагай чүүлдериниң талазы-биле кичээлдер езулуг тергенин кичээлдер азы «мастер-класстар» бол-бас деппе? Уругларны оларның көрүп өзүп турары күш-ажылы-биле сырый харылзаалыг солун билиглер-биле чүгүлп өөретсе, ажылды херек кырында хол-биле тудуп кылып турар малчын аалдарның уруглары суг ону улуг сонуургал-биле өөренип, практика кырынга ажылгаан соонда, кедизинде барып билин оон-даа ыңай сайзырадыр күзүлдиг бооп болур-дур.

Кайы-даа суурда, кожуунда ус-шевер кижилеривис бар. Ажы-төлдүн келир үезин, кижизидилгезин, келир үени бодаар болзусса, ус-шеверлеривистиң байлак дуржулганы өзүп олурар хамаатыларывыска арттырар ужурулгус. Ол-ла Эйлиг-Хем школазының өөреникчилеринге дижи, дүк дыдарының, ээрип өөредириниң, оон идик-хеп аргырының кичээлдери халас барбас. Шак-ла ыңчалдыр кешти болбаазырадырын, ногаа-чимис өстүрерин чүге өөредип болбазыл. Башкылар езулуг ус-шеверлер турар ужурулгус. Оон аңгыда, чаа билиглерни херек кырында ажыл-биле быжыглаары чугула черни ээлээр.

Вольдорф педагогтар күскү дүжүт байырлалын уругларның боттарының тарып, чай дургузунда ажаап өстүргени ногаа-чимизиниң делгелгези-биле база күскү тарааның дүжүдүндөн быжырган хлеб-биле аалчыларны хүндүлөп байырлап эрттирип турар. Оон түнелинде уруглар чаңгыс хлебти быжырып алырының, чаңгыс малды, чаңгыс ногааны өстүрүп алырының бергезин дыка билер болгаш оларның сагыжына оорлаар, төтчеглээр, бүдүлүг чүлдү үргездээр чүүл турбас. А харын чашпан үнген огородту, үрелик херимни, бузуп каан соңнагы хараадал болгаш ажыл-херекчи езу-биле көөр апаар. Чүге дээрге септелгени база олар боттары кылыр болгай.

Мал оору, арагалаар чорук, үптээшкн дугайында дыка-ла хөйну чугаалап турар бис, а шындында ол бүгү кылыр чүве чогуңдан, ажыл чогуңдан үнүп турар болгай. Амгы үеде аныяк кижилер амыдыралга хүн бүрүде таваржып болгу дег үүрмек, бөдүүн дээн ажилдарны безин кылып билбес боор-дур. Кандыг-даа билиг, арга-дуржулга чок бо ажы-төлдүн ада-иезиниң ажы-төлүңе дамчыдып берип, өөредип кагы дег тодаргай билигери, арга-дуржулганы чок болганы ол бе кай деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Күш-ажыл — эртем-билиге, өөредилге-кижизидилгениң чарылбас кезээ болганда, уругларның күш-ажыл кижизидилгезин школадан эгелээри чугула дээрзинге шуут-ла бүзүрээр мен.

Лариса ХАНТУГАЕВА.

Хүрээге оларның дузазы

Чоокта чаа кожуун төвү — Суг-Аксы суурнуң үстүү талазында хүрээ бажыңыга чеде бээримге, кожуунуң Даа ламазы Доржу башкы өөрүшкүлүү сүргей мынча дей-дир:

— Ам чаа маңаа Орлан Александрович чорду. Ол черле ыңдыг кижиле, бо хүрээге бо-ла келир. Мээң ажил-амыдыралымны доктаамал сонуургал кээр. Херек болза, дузаны чедире кааптар. База ол ышкаш Суг-Аксы суму чагырганың даргазы Кирилл Санчыевич Ооржак база-ла бо хүрээни оюп эртпейн турар, ол чартык машина хөмүр-даш дүжүрүп берди. Оон өске дарга-бошкараларның хүрээге кичизингиди арай хирелиг ийин — деп чугаалады.

Шын харын, кожуунуң чагырга чериниң чоннуң амыдырал хандырылгала талазы-биле оралакчызы Орлан Александрович база ооң өөнүң херээжен ээзи, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының

депутаты, кывар чаар материалдар кудар «Колесо» станцияның башкарыкчызы Чойган Доржуевна Монгуштарның өг-бүлезин кожуун хүрээзинге буянныг ачы-дузазын көргүзүп турарын айтыпайн барып болбас.

Тодаргайлаарга, Орлан, Чойган Монгуштарның өг-бүлезин соңгалар көжегелээринге хилиң дег пөстери, хүрээни улам чараш аян кирир чеди чүзүн чечектер ышкаш өң-баазын чүзүнүг чадылдарны боттарының акша-хөреңгизи-биле садып бергенер. Оон ыңай дозу, манзалар болгаш өске-даа дериг-херекселдер-биле дузалашкан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Орлан Александрович, Чойган Доржуевна өскелерге

үлегер-чижээн көргүзүп, хүрээге барык-ла 30 муң рубльдин дузазын чедирген. Бир эвес херек болза, олар кайы-даа үеде хүрээге дуза кадарындан чажам дивестер.

Бир-тээ, сарыг шажынны күрүне деткимчезинден (бюджетинден) аңгылап каапкан төлээде, чүдүлгевисти, сүзүглеливисти эрткен үелериниң деңгелинге чедир көдүрүп хөгжүдөр, нептередир, сайзырадыр деп бодаар болзусса, чаа-ла таваан салып тургускан, ора-сомазы чок турган хүрээ-хииттеривиске үстүнде биззиниң Монгуштарның өг-бүлезиниң үлегер-чижээн эдерип, боттары-выстың хире шаавыс, эки туравыс-биле боттуг дузадан чедирип көрээлинер.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Өөреникчилерден Херел Монгуш, Таяна Хандываа.

Библиотекада үш кижиле составтыг чөвүлөп бар. Чаа номнарны үлөпгө езугаар ап турар. Кижизидилге, чоннуң чаңчылдарының болгаш арага-таакпының хоразының дугайында лекция-беседаларны чон ортузунда доктаамал чорудуп турар.

Светлана Донгаковна библиотеканың септелгезин өг-бүлезиниң күжү-биле кылып ап турар. Библиотека чөвүлели Данзын-оол Ховалыгович Баазаның удавас болур 70 харлаанынга белеткенип турар.

Март-оол ДАМДЫН.

Эйлиг-Хем сумузу.

Көдээ библиотекада

Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хем көдээ библиотеканың Данзын-оол Ховалыгович Баазаның адын тывысканындан бээр ам таптыг-ла б чыл эртип тур. Библиотеканың бажыңының даштында Д.Х.Баазаның маны дашта херек чуррунуң адаанда «Эйлиг-Хемниң Данзын-оол Баазан аттыг көдээ библиотеказы» деп каан адрес элээн ырактан көстүп турар.

Библиотека эргелекчилеп Светлана Донгаковна Сувак ажилдап турар. Библиотекада 10252 ном бо хүннерде бар. Ол кожуун-

да эң эки ажилдыг библиотекаларның бирээзинге санадып турар. Ниити номчукчулар саны 251 кижиле, оон ишинде 126 өөреникчи бар. Библиотекада бичежек номчулга залы база бар. Столдар кырында журналдарны, солуннарны номчукчулар ажыглаарына эптиг кылдыр салгылаан. Арыг-силиг, чырык болгаш чылыг библиотеккага номчуттунарга эптиг. Улуг улустан эң идекпейлиг номчукчулар: Кара-оол Дакар-оол, Николай Ырбан-оол, Валентина Удел-оол, Чойган Биче-оол, а

«Кадыкшыл» клувунда

«Кадык өг-бүлө — мөзү-шынарның кавайы. Кадык болуру ие кижиниң дорт хүлээлгези. Ажы-төлдүн кадыкшыл байдалы, мөзү-шынары болгаш кандыг кижилер болуп өзери ава кижиден, оон мага-бодунун болгаш сагыш-сеткилинин кадыкшылындан хамааржыр» — деп, «Кадыкшыл» клуву аныяктар, аныяк ада-иелер, келир үеде авалар болур кыстар ортузунга суртаалды чорудуп турар.

Галина Оскуровна Саая «Кадыкшыл» клувунуң болгаш республиканың Херээженнер чөвүлелиниң активчи суртаалчызы. Ол өөнүң ээзи Март-оол Белекович база уруу Алла Март-ооловна-биле индий «Аюрведа» деп улусчу медицинаның онзагай чажыттарын чонга хөй чылдарда тайылбырлап, буянныг ажилды кылып турар.

Чурукта: Галина Сааяның «Кадыкшыл» клувунда тайылбыр ажылы чорудуп турары.

Ажыл чок дээш амыдыраваас бо?

Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурда 90 хамааты ажил чок деп санаттырып турар. Олар суурнуң хөй-ниити ажилдарына, чижээ, буга бажының дожун коптарарына, суурнуң чаксы чаагайжыдылгазына, бок аштаарына, суг орукче батпас кылдыр арыктар чалдарын бедидип, эде кылырына улуг үлүхузуун кириштирип турар.

Ажыл чоктарга күрүнеден ай санының дузаламчы деткимче акшазы — 1008 рубль, ол чамдыкта үш-даа ай үнместеп саадай бээрге, ажилдавайн турар чоннуң амыдыралына дыка берге. Ажыл чок деп санаттырып турардан башка, кижиниң амыдыралына херек чүүлдер, хууда херектери, өрелери эңдерик болур болгай.

Суурларда садылдарны алып болза, олар шууту хуу сайгарлыкчыларны. Ында делгээн бараан өртээ база-ла ажилдап турар кижилерниң ажил төлөвири, шалыңы-биле деңге өзүп-ле турар. Көдээ суурнуң амыдыралын хайгаарап көөр, экижидер ужурулгусу депутаттар ону-даа херекке албас — өртөктер хостуг. А ол каш акшазын чедиштирип чурттап чоруур ажил чок чоннуң амыдыралы хүн келген тудум баксырап-ла оорар. Оон кадында ажыл чок деп эрге-байдалга чүгле б ай турар, оон соонда оон үнер, дараазында б айда ажыл дилеп, чаңгыс-даа акша чок амыдыраарының аргазын тып чурттаар. Ажыл дилээрге, дарга-бошкаралар чүгле боттарының чоок төрелдерин ажилдадып алган боор-дур.

Сумуда экономиктиг сайзырал шуут чок. Көдээ ажил-агыйга хамаарылгалыг пекарня, пилорама, чазаныр цех, чугай кылыр черлер шуут дүшкүлээн. Чонну ажилга хаара тудуп, чурттакчыларга ажыктыг биче бүдүрүлгелерден тургузары күзүңгич. Күрүне национал төлөвилел дээш көдээ ажил-агыйга чээлилерни харам чокка берип-ле турар, ынчалзажок чоннуң амыдыралына чугула херек көдээ ажил-агый барааннары, чинк өртөктиг продукция сураг. Чүгле эрткен чылдың аар өртөктиг хураганнарын, боктуг тараа садып турар. Бир шоодай

тарааның өртээ 1 шоодай далган өртээнге ден.

Амгы үеде чуртта кадык камгалалы, өөредилге, көдээ ажил-агыйны сайзырадырыңче угланган национал төлөвилелдер бар бооп турары өөрүнчүг. Ынчалзажок ол база-ла ажилдап турар хамаатыларга көрдүргөн. Ылангыя дузалал ажил-агый чээлилин база ыяап-ла ажилдыг азы малдыг, кажаа-хораалыг, техникалыг бай кижилер, бүдүрүлгө черлери алып кылып каан. Суурларда чээли алган чурттакчы чон ол чээлилерин, шынап-ла, сорулгазына дүүштүр ажылаар болза, суурларның амыдырал байдалы экижип, ажил чоктарның саны кызырлып болурунуң аргазы бар ышкаш. Ынчалзажок байдал амыдырал кырында ыңдыг эвес.

2006 чылдың январь айдан эгелеп чаа бот-башкарылга ажилын эгелээри-биле база чоннуң ядыы-түрениги чоруун алып эртер сорулга-биле 1 суму баштыны, 1 күүсекчи эрге-чагырга даргазы, социал политика талазы-биле оралакчы, 2 тускай специалист, 1 социал ажилдакчы, 1 контролер, 1 ажилчын, 1 одакчы, 12 депутат, 1 бухгалтер ажилдап кирген. Хөй күш немешсе-даа, ажилдың бүдүрүкчүлүү шоолуг эвес хевээр. Бай-Тал суму чагыргазында ажил чок кижилерге таарымчалыг кандыг-даа хемчеглер, программалар ажилдап кылдынмайн турар.

Чагырга черинге чугула херектиг чеде бээрге, бот-боттарыңче чууй кагжыр, чүгле «та, мен билбес мен» деп харыы бээр. Кайы-даа даргага бүзүрээр, идегээр арга чок, чөгөл төткеш, чанып чоруур ужурга таваржыр.

З.КАЛДАР-ООЛ.

Бай-Тал суур.

Тайылбырлакчыга сөс

Бо чылдың январьда Россияның рынок экономиказынче шилчип киргенинден бээр 15 чыл болган. Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарын чурттап эрткен бис. Ону кым-даа утпаан, ол уттундурбас болуп, бистиң сагыжывыска артып калган. Ооң түңнелинде чүңү чедип алганывысты ам каксы-даа бол, көрүп көрээлиңер. Бо хүннерде Россияның экономиказы чүгээр байдалда келген деп чугаалап болур. 2006 чылда ниити иштики продуктуңуң өзүлдеси 6,9 хуу болган, а Америкада 3-4 хуу болуп турар. Ынчалза-даа аңаа өөрүүру ам-даа элек. Амгы Россияның чурттакчы чонунуң баш санынга ниити иштики продуктуңуң хемчээли делегейниң сайзыраңгай чурттарындан 3-4 катап чыдып каап турар. Бис ам-даа ниити иштики продуктуңуң өзүлдесиниң талазы-биле 1990 чылдың деңгелинге четпейн турарывысты минирин апар бис, ол үеде барыын Европаның чурттары ону 20 хуу чедир өстүргөн болуп турар. Моон алгаш көөрге, реформа биске эки түңнелдер бербээни билдинип кээр.

Росстаттың берген медээзинден алгаш көөрге, 1990 чылда ниити иштики продуктуңуң үлөтүрүдө үлүү 38 хуу, ачы-дуза адырынга 34,5 хуу турган. 2004 чылда ниити иштики продуктуңуң үлөтүрүдө үлүү 28 хуу, ачы-дуза адырында 59 хуу четкен. Ачы-дузаның үлүү делегейниң дыка хөй чурттарында өскөн, ында багай чүве чок. Бистиң чуртувуста ол адыр колдуунда шимчевес өңчү-хөреңгиниң садыглаашкынындан болгаш янзы-бүрү садыглаашкының ажил-чорудулгазының харылзаштырыкчы операцияларындан болуп турар. Тудугнуң болгаш көдээ ажил-агынының үлүү 3 катап баткан.

2005 чылда экономиканың үш секторунда продукцияны бүдүрүп үндүрери 1991 чылдың деңгелинен бедик болуп турар: энергия берикчилерин казып-тывары — 11 хуу, парлалга ажил-чорудулгазынга саазын бүдүрүлгези — 6 хуу. Үлөтүрүңүң болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң продукция бүдүрүп үндүрери — 45 хуу болуп, 1991 чылдың деңгелинде турар.

Сөөлгү чылдарда Россияга тракторлар бүдүрери — 14 катап, металл кезер станоктар бүдүрери — 11, аргызы машиналар — 50, пөс-таавы даараар машиналар бүдүрери — 127 катап кызырылган. Кончуг берге 1995 чылда машина тудушкунунга ийи нарын автоматтыг шугумну ажылгалга кириген. Бердинген медээлер-биле алырга, 2006 чылга чедир чүү-даа өскерилбээн болуп турар. Россияның Чазаа экономика-

ның инновация хевирин тургузар сорулганы салып турарын чугаалап турар. Ол эки-дир. Ынчалза-даа 2004 чылда чүгле 32 самолет болгаш 95 вертолет бүдүрүп үндүргөн, а 20 чыл бурунгаар чылда 500 самолетту болгаш 300 вертолетту бүдүрүп турган. Мындыг байдалга тургаш, инновация дугайын чугаалаары дыка-ла берге болгу дег. Эң-не айыылдыг чүве үлөтүрүңүң адырында чаа чүүлдер көзүлбейн турар. Машина тудушкунунуң адыры буураашкынының оруунда чоруп орат. Мындыг байдалга чоруп орташ, экономиканы хөгжүдери элээн нарын болуп турар.

Чуртта кайгамчык саң-хөө политиказы чоруп турар. Чыл келген турум, фонд болгаш алдын-валюта курлавыры өзүп кел чыдар, а чурттакчы чоннуң 40 хуузу яды-түреңги байдалдын адаанда чурттап турар. Албан езузунуң берген медээзи-биле алырга, ажилдап турар кижилер хүнде ажил төлөвиринге 27 рубль ап турар, каттышкан нациялар организацияның стандарты-биле алырга, ол яды-түреңги чоруктун хемчээли болуп турар. Делегейниң бир күштүг, бай күрүнелериниң санынче кирип турар чуртка, ол ыянчыг болбайн канчаар. Ону эдил алырынга чуртта акша-даа, арга-даа бар.

Бистиң чуртувус чайлаш чок ийи кезекке чарлып турар. Бир чамдыктары ресторанның, кафелер-биле байып турар. Чурттуң орулгазының 57 хуузу, чурттакчы-

РЕФОРМА УЛАМЧЫЛАП ТУРАТ

чоннуң 15 хуузу шингээдиң ап турар, арткан россиянарның 85 хуузу ниити орулганың 43 хуузу ап турар. Ол — чурттуң экономиказынга айыылды тургузуп турар; чурттакчы чоннуң массалыг негелдези кошкар болза, бүдүрүлгениң хөгжүлдеси туруп алыр. Таарымчалыг рынок экономиказынга негелдеден хандырылга тургустунар. А бисте өртектиң хүн бүрү өзүп турары — чурттакчы чоннуң дүвүрелин көдүрүп турар апарган. Бистиң чамдык бизнесменнеривис, сайгарлыкчыларывыс Россияның перспективазынга бүзүрелин чидирип турар апарган. Оларга күрүне дузала-вайн турар азы дузалаар хөңнү чок болуп турар. Россияның улуг капиталы болгаш орулгазы даштыкы чурттарже үнүп турар, а ол хиреде бистер даштыкы чурттардан инвестиция дилеп турар болгай бис.

2005 чылда Америкага ниити хуу орулганың 50 хуузу, 20 хуу бай-шырак кижилерге онаажып турган. Корпорацияларның орулгазы дүргөн өскөн болгаш чурттакчы чоннуң ортамак болгаш адаккы орулгазы баткан. Ол ыңдыг-ла шоолуг эвес. Ынчалза-даа ол американ ниитиледи дыка дүвүретен. Экономистер чурттуң айыыл чок чоруунга салдар чедирип болур деп тайылбырлап турарлар. Олайтырыгы конгресске сайгарып чугаалашкан. Америкада бай кижилерниң байып турарына американнар удур эвес, ыңчалза-даа олар чурттуң ортамак болгаш яды кижилериниң орулгазы бадарынга дыка удур. Америкада бир айда 800 доллар орулгазы (бистиң акшаыс-биле алырга, 21 муң рубль хире) өг-булени яды-түреңги өг-буле деп санаар. А бисте 30-ден 100 доллар болуп турар болгай.

Сайзыраңгай даштыкы күрүнелерде ажил төлөвири ниити иштики продуктуңуң 60-70 хуузу чедип турар. Россияда ол 2003 чылда — 32 хуузу, 2004 чылда — 30,4 хуузу, 2005 чылда — 28,5 хуузу болуп турар. Өскээр чугаалаарга, бисте ниити иштики продуктуңуң күш-

ажылда үлүү даштыкы чурттардан ийи катап эвээш болгаш харындаа бадып турар. Бисте туруп турар күш-ажылдың төлөвири чөптүг эвес болуп артпышаан. Чаңгыс күш-ажылдың адаккы төлөвири ап көрээлиңер. 2007 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш, ону 2 муң рубльге чедир өстүрерин көрүп турар. Ол амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиниң чүгле чартыынга чедип турар. Ажил төлөвиринге реформа чорутпас болза, бистиң бедик мергежилдиг специалистеривис даштыкы чурттарга ажилдай бээр журга таваржыр.

2006 чылда Россияның экономиказынга хамаарыштыр чүңү чугаалап болурул дээрге, чедип алган эки чүүлдер бар. Эң-не кол чүве — ССРЭ-ниң Париж клувунда моон мурнунда турган өрезин долзуу-биле санашкан. Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң 16 чурттары Россиядан 15 млрд. рубльдин чээлизин алган. Чурттуң экономиказынга инвестицияның өзүлдеси 19,1 хуу болуп турар, 2009 чылга чедир 264,9 млрд. доллар чедирерин көрүп турар. Төп банк нефть сатканындан бо чылын эң-не хөй алдын-валюта курлавырын алган. Эрткен чылдың төңчүзүндөн бээр алдын-валюта курлавыры 100 млрд. долларга өскөн. 2007 чылдың бюджетинде чарыгдалдардан орулгалар 1,5 триллион рубль ажып турар кылдыр хүлээп алган. Реформа уламчылап турар, ооң түңнели кажан көстүрүп ам-даа билдинмес.

2006 чылда чедир кылдынмаан чүүлдерге чүңү хамаарыштырып болурул дээрге, инвестиция кончуг дүргөн өзүп-даа турар болза, ниити иштики продуктуңуң өзүлдесинге улуг роль ойнап шыдавайн турар. Орта Россия 2006 чылда 158,5 млрд. долларны салган, а 200 млрд. долларның капиталы чурттан үнүп чоруткан. Россияның удуртулгазы национал экономикага күрүнениң киржип турарын шүгүмчүлөп турар. Тодаргайлаарга, нефтини казып-тыварына, ухар чүүлге, машина тудушкунунга болгаш банк

секторунуң адырынга. Күрүнениң ролун чурттуң экономиказынга күштелдирери чөптүг эвес деп эксперттер санап турар.

Шак-ла мындыг турушту моон мурнунда Россияның Президентиниң чөвүлекчизи турган Андрей Илларионов тургузуп турар. Ооң чугаалап турары-биле алырга, 2000 чылдан эгелээш, чурт байып эгелээш, ыңчалза-даа экономикада, политикада, хөй-ниитиниң амыдыралында болгаш даштыкы херектерде хосталганы чидирген деп турар. «Россияның күрүне өңчүзү корпорацияның холунче шилчезн, ооң езулуг ээлери Россияның хамаатыларына контроль чок апарган» деп чугаалап турар. Россияның экономиказынга келир үеде дефолт болуру чайлаш чок апарган деп, чөвүлекчи турган А. Илларионов меделгезн. Национал экономиканың удавас буурап дүжериңиң дугайында академик Абаел Аганбегян база чугаалаан. Шак-ла ыңдыг бодалга моон мурнунда экономика сайдып турган Евгений Ясин каттыжып турар. Бир эвес нефтиниң делегей өртээ бада бээр болза, кризис чайлаш чок болурун казаак даргазы чораян Егор Гайдар демделгезн.

Чүге байдал мынчаар тургустунуп турары дээрге, бистиң сайттарывыс чурттуң иштинде инфляцияның деңгелинге дүүштүр чаңгыс аай бодалдың шитпирин ажилдап кылып шыдавайн турар. Бо талазы-биле Регионалдыг хөгжүлдө яамызы биле Экономиктиг хөгжүлдө яамызы бир демниг ажилдавайн турар деп, аналитиктер түңнел үндүргөн. Эрткен чылын алкогаль бүдүрүкчелеринге удур алган буу-хаа хемчеглер чурттуң экономиказынга чартык миллиард долларын когаралын чедирген.

Россияның экономиказында чедир шитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар-даа болза, Россияның хамаатыларының чарты 2006 чыл чедимчелиг болган деп санап турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Парлаттыңан чагаага хамаарыштыр

Мөңгүн-Тайгага тууйбуну ам база бүдүрзе...

Чоокта чаа солярка чогуңдан Мөңгүн-Тайгамда дизель-диг электростанция үр үеде орта ажилдавайн, электри чоқта ында амыдыралдың нарыдаанын солун-сеткүүлден номчааш, бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

Мен бичии турумда, Мөңгүн-Тайга кожуунуң төвү Мугур-Аксы суурга Каргы хемниң эринге амыдырал хандырылга комбинадының дужунда хавак баарынга тууйбу кылыр цех турган, аңаа өөреникчи бодум тууйбу кылыр ажилга үлүүмү кирип-даа чордум. Ынчан он ажыг хөй ажы-төлдүг бистиң өг-бүлевис авам баштадыр аңаа ажилдап турдувус. Тууйбу цегиниң — кирбиш-сарайның даргазы ол үеде Куулар Седен (чонда ады Аксак-Седен) дендии негелделиг, будунуң аксаанга-даа чалынмас, дыка кежээ кижитурган. Ам бодал чоруурумга, тудуг материалы чок ук кожуунга, бойдус безин болушкан дег, тууйбу кылырынга кончуг таарымчалыг дойну Дөң-Шөлге хайырлаан. Механизаттынмаан, чүгле бистиң кызыл-холдарывыс-биле бүдүргөн ол тууйбуларывыстан кылган суугуларны чон ам-даа одавышаан — ыңчангы тууйбуларның ол хире быжыын амыдырал бадыткаан. Ол бүгү өйлөп-өйлөп характерымга чурттуңуң кээр: Дөң-Шөлдөн тракторга чүдүрүп эккелген дойну авамның ишшиңиңе, чүгле ийи караа кыланчаар, шупту боду довурак апарган ишшиңи турганы, шаңга аът-биле долгандыр бастырыптарга, аар малгаш апарган дойну хүүрек-биле ыяш столче кааптары билек, дөрт тууйбуга

таарыштырган форма-хевинде аар малгашты сарайже балдыр ырбаңайнып, ухар чыгыы халып барып, аяар доңгайты каап турганым, кургай берген куу тууйбуларны печкаже өрттедири-биле, өрттеткен соонда кызыл тууйбуларны печкадан кызыл кум апарган дажып турганывыс...

Ажыл дыка берге, төлөвири эвээш-даа болза, кым-бир кижиниң хыйланып, хорадап азы чалгаарап турганын сагынмас мен. Каш акша шалың алгаш, дыкала амырап, ада-иеге дузалажып-тар апарганывыска чоргаарланып, өөрениринге херек чүүлдеривисти садып алгаш, хөй-аът кижитурган чоруп турганывыс-ла сагышта арткан-дыр. Чай дүжөргө-ле, хөй кыргырынга, хөй чуулдазынга өөреникчилер, бистер, бо-ла киржип турдувус. Авам хөөкүйнүң холдары суглангыже дыгып каан дүктерлиг улуг шоодайлар аксы даарап турганын кижитурган уттур. Бо бүгүну электри чок, лаа, дең чырыында чурттап чоруур мөңгүн-тайгажылар аразында тывынгыр, сагынгыр, кежээ кижитыптып кээп, чүгле тууйбу бүдүрер эвес, а дүктү дыткаш, кидисти тудуштур өйүптер, кандыг-даа солярка, бензин дузазы чокка көдээ амыдыралга чугула херек өске-даа чугула ажилдарны кылыптар, хөй чарыгдал үндүрбес

шак ыңдыг механизм тыптып келгенин ачамның кады төрээни, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Михаил Кыргысович Сундуйнуң чугаазындан билип алдым. Ол чүү ыңдыг механизм чоор? Ону кымнар чогаатканыл? Амгы үеде улуг чарыгдал үндүрбейн, кандыг кезектерден ол шимчедикчини кылып ал болурул? Ол кезектерни кайыын алырыл? Мөңгүн-Тайгада Каргы, Мугур ийи хем-даа бардыр. Амыдырал бергедежилп турар бо кожуунга Чазак-даа болза ээ көрүнүп, дузалай бээр чадавас деп бодал-биле мону бижип олур мен.

Ачамның бо хеймер дунмазы амыдыралчы, бурунгаар көрүштүг, кайда-ла берге амыдыралды чингедиптер чаа чүүл тыптып келгенил, ону амыдыралга дарый ажилгаарын бодал чоруур болгаш чогаадкычы салым-чааныгы ийи кижиниң чугаазын хилис эрттирбейн, карактарының шоозу баксыраанындан бижип шыдавас апарганындан менээ Шагаа бүдүзүндө кээрге, бижип оорарым бо.

Ол чогаадкычы кымнар деп? Бирээзи техниктиг эртемнерниң кандидаты, элээн хөй чогаадкычы (шаңнал алган) ажилдарның автору, ТКУ-да башкы Сергей Иванович Дамдын биле төрүмеленден ус-шевер, чуруттунар, чазаныр, мерген угааныг, чогаадкычы, күш-ажылдың хоочуну, амгы үеде Кызылдың хоочундар бажынында чурттап орат Бады Ооржак Херелович — оларның чогаатканы «шимчедикчизини» — хем хамаанчок, бичии буга суунга

ажылдай берип болур, чик өртектиг, хуузуңда ажил бүдүрер, бөдүүн «биче бүдүрүлгезини» дугайында чугаа чоруп турары ол. Ук «шимчедикчини» кылырынга хөй эвес ыяш материал, демир өзектер, шкифтер, ременыр, шестернялар херек. Шак ол үстүнде адаттыңан артык кезектерини, хереглеттинмейн чыдып бээрге, улус октаптар ийкпе азы Тывадан дашкаар металл артынычызы кылдыр чүдүргөш чорудуптар болгай. Бо шимчедикчини сугга кылып алырга, чүү чүвөгө кончуг ажыктыгыл? Чүге дээрге ону кылып алырга, чүгле электри чырыын бээринден аңгыда, шимчедикчи боду-ла көдээ амыдыралга херек дыка хөй чугула станоктары ажилдадыптар. Чижээ: шаанда чүгле хол-биле кылып турган тууйбувусту амгы ол шимчедикчивис дойну хоюдур боду-ла долгапкаш, тууйбуну кылыптар ийкпе азы дүктү дыткаш, улаштыр-ла кидисти тудуштур өйүптер — кайы-хире магальдыр чээ! Чок болза шимчедикчиниң дузазы-биле ажилдай берген дээрже тарааны соктааш, ууштаптар, хөм, алгы, аргамчыны чымчадыр эттептер, тудугга херек цемент, сай, элезинни хоюду долгап, чазаныр станоктары ажилдадыптар... Кайы хире хөй ажилды бензин, солярка чоқта сугда ол шимчедикчи кылып бериптер-дир?

Бады Ооржактың саналдап турары шимчедикчизиниң майы «Алдан-Маадыр» музейинде бар-дыр. Сергей Иванович Дамдын рес-

публиканың Чазааның чамдык хамаарылгалыг килдистеринге шимчедикчи дугайында ажыктыг сүмелерин кириген болгаш арат, фермер, хуу кижилерге дуза кадып болур.

Депшидип турар депутаттарывыс херек кырында ылап-ла шак мындыг шимчедикчилерни хемнерге, үнүп чыдар кара суглар дөзүңге, бугаларга ажылаттынып турар кылдыр дузалаптар болза, дыка-ла эки болур ийик.

Көдээ ажил-агыны хөгжүдериңиң национал төлөвилели езугаар көдээ чоңга банкылардан чээлилерни чер-черде берип турарыңың ажыглап, бот-хууда ыңдыг шимчедикчилиг болуксаан араттар бо ийи солун кижилер-биле ужуражып, харылзажып, ону амыдыралга кылып эгелээринге бүзүрээр мен.

Тываның эң ырак, чедери берге, тудуг материалы, ыяш аймаа чок, колдуу мал ажил-агылыг кожууннарның бирээзи — төрөөн Мөңгүн-Тайгамга ыңдыг шимчедикчилерлиг кижилер көвүдөп, чоннуң амыдыралын экижиде бээринге идегелим улуг. «Шын» солунга үнгөн «Кузел турда, үүле будер» деп материалды изини-биле деткип, чер-черге, ылаңгыя көдээ чоңга хөй чарыгдал чок, солярка, бензин хереглес, суг күжү-биле ажилдаар шимчедикчилерлиг араттар көвей-ле болзун деп күзедим.

Зоя ДОНГАК, ТР-ниң Чогаалчылар, Россияның Журналистер эвилелдериниң кезижуну, эмчи.

1924 чылдың төңчүзү 1925 чылдың эгеzi азы Ыяш күске чылы төнгөлөк турда, Чаа-Хөл бажында каас-чараш оран — Кара-Сугга малчын, тараачын болгаш аңчы арат Монгуш Артааның өг-бүлезинге баштайгы оол төрүттүнген. Аныяк ада-ие оолду Дүгержаа деп адап алганнар. Ол өг-бүлөгө бирги төл көстүп келирге канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү болган дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа ол өөрүшкү болза-даа кыска үеде болган. Дун төлүн чингезин хөөкүй не орта дыңзып чадап чораш-ла, хенертен чок болган. Аалдың, ол коданның ээлеринге дүмбей караңгы дун диргелип келген. Шак ол караңгы дунерде чаш төлдүң ыглаан өткүт үнү Алды, Үстүү Кара-Сугларның калбак эсимнеринге, кадыр хаяларынга чаңгыланып турганзыг болган. Өршээ, дадай! Өршээ, өршээ!

Өскүс калган чаш төлдү ооң кырган иези Узун-Кадай (шын ады Бавык) инек сүдү-биле эмискилет тургаш, өстүрүп алган. Тыва улустун «өскүзүндөн өлбөс» дижири дег өскүс калган Дүгержаа эрес-шоова, бичизинден-не ажил-ишке ынак кижилер болуп өзүп келген. Ол 5-6 харлыында-ла молдурган мунупкаш, аалдың кодан хоюн кадарып эгелзэн. Удаваанда 7 харлап тургаш, адазын эдерип, диннеп өөрени берген.

1934 чылдың декабрь айда тос харлыг тургаш, кончуг улуг бөрүнү хораннап өлүргөн. Ол дугайын Данзырын Монгуш «Аревз шыны» солунга бижээ.

Ак-Туруг девискээринин бидик дагларынга хой кадарып чораш, арга-эзимни, хая-дашты чаңгыландыр ырлай бээр, чоогу-биле эрткен-дүшкен улус таалап дыңнаар турган. Бичи, өскүс оолдун бо ырыларын дыңнааш, чамдыктары оолду кээргеп, сагыш-сеткили кударай-даа бээр.

*Эр-ле чаңгыс болур дооста,
Эзир куш дег болурум кай,
Эңмек хая баарыңга,
Уя тудар болурум кай...*

Кара чаңгыс болур дооста,
Хартыга дег болурум кай,
Какпак хая баарыңга,
Уя тудар болурум кай...

Дүгержааның амыдыралында эң-не уттундурбас үе — 1941 Демир чылан чылы. Ол чылын 16 харлыг аныяк оол Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң (ТАРЭ-ниң) Ак-Туругга суму комитетинин секретарына соңгуткан. Аныяктар-биле ажил, чон аразынче шымып киришкен шак-ла оон эгелзэн. Аныяктар баштыңы болуп, чүгле соңгудуп алгаш, чаа-ла ажил-иштин уг-шин тып ап чорда, хайлыг Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэн.

Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) төөгүлүг он дугаар Улуг Хуралы ол хүн ажыттыган. Улуг Хуралдың шиттири езугаар ТАР-ның нам, чазаа Тываның бүгү амыдыралын дайын байдалынче шилчиткен. Маадырлыг Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр дугайында чаагай шимчээштин дораан калбарган. Ол-ла, 1941 чылдың ноябрь айда, Чаа-Хөлдүн кожуун чагырганың даргазы Василий Кончук чондан фронтуга дуза чыыр дугайында суртаал ажилын чорудар дээш Ак-Туруг сумузуна келирге, нам нүүрүнүн даргазы Алексей Чөржей-оол Кызылче чоруй барган, суму чагырганың даргазы Хилик Монгуш аарааш, Шагаан-Арым эмнелгезинде эмнедип чыдар болган. Ам канчаар, кожуун даргазы аныяктарның баштыңы Дүгержааны эш кылып алгаш, 2-3 хире-ле хүнде аалдарны айттыг, чадаг кезип тургаш, ажилдаанының түннелинде, 520 эң шилдек аътты сумунуң арат-чонундан чыгаш, фронтуге чорутканнар. Хувискаалчы Дүгержаа бодунуң адазы Артааның, кырган-ачазы Сайын-Хөөнүң чеди адын база чорудупкан. Кожуун чагырганың даргазы эң хөй аъттар берген араттар Монгуш Хыйыр-Дамба, Ховалыг Холаң-Дамдак, Монгуш Узун-Данзын, Монгуш Кара-Шактар оларга өөрүп четтиргенин чыылган чон мурнунга

илереди чугаалаан.

Аныяктар баштыңы Дүгержааның чон ортузунга чоруткан бир дугаар суртаал ажилы ол болган. Кожуун даргазы Кончук, кожуунуң нам комитетинге, кожуунуң күүсекчи комитетинин бүгү кежигүннеринин мурнунга Дүгержааның организакчы ажилын аажок мактап, бедии-биле үнелзэн. Аныяктар баштыңы, аныяк оол ол дарганың бидик үнелээшкенинден сорул кирип, хыралбас чалгынын алган.

Дайын үези. Дүгержаа Чаа-Хөлдүн орус, хакас чурттакчыларының ажи-төлү-биле кады ойнап өскөн болгаш орус дылды кончук дүрген кымдан-даа артык кылдыр өөренип алган. Ынчангаш Совет күрүнениң Баштыңы И.В.Сталинниң 1941 чылдың июль 3-те радио дамчыштыр чугаазын, Октябрь революциязының 24 чыл болган байырлалында илеткелин радиодан орус дылга дыңнап алгаш, чүгле аныяктарга эвес бүгү чон ортузунга тайылбырлап, суртаалдап турган. Дайын үези чылдар болгаш сумуларга аныяктар ортузунга шериг өөредилгези эгелей бээр, Дүгержаа Ак-Туругга ополчен шерининин батальон комиссары болуп, биче лейтенант деп шериг дужаалын алган. Ол база-ла аныяк оолду ажил-ишке улам сорул кирген. А 1944 чылдың май айда Дүгержааны ТАРЭ-ниң Чаа-Хөл кожуун комитетинин пропаганда болгаш агитация килдинин эргелекчизинге томуйлаан.

Дайын төнгөн. 1945 чылдың дортан үезинде Алексей Дүгержаа партияның область комитетинин чанынга турган 6 ай хуусаалыг курска өөрени берген. Ол курсту доозуптарга ону комсомолдун Тес-Хем райкомунун бирги секретарына томуйлаан. Ол эрге-дужаалга 1947 чылга чедир ажилдап турда, ону областың 2 чыл хуусаалыг партия школазынче өөредип кирипкен. Ол школаны 1949 чылда кончук эки демдектерлиг доозуп, «Доослаан дээди эртемниг партия ажилдакчызы» деп дипломну холга алган. Школаны дооскан соонда ВЛКСМ Тыва обкомунун инструктору болуп 1952 чылга чедир ажилдаан, а 1952 чылдан 1954 чылга чедир обкомунуң үшкү секретары болуп ажилдаан. Шак ол үелерде бүдүн тываны кезип, аныяк-өскенни чаа

КАРА-СУГНУҢ СЫГЫРГАЗЫ

А.А. Дүгержааның журналист болганының 60 чылынга

амыдыралче эвилелдээр, суртаалдаар, эдертип сорулгалыг ажилга кончук идепкейлиг киржип, эрестиг ажилдаан.

Дайын сөөлүндө чылдарда Тывага аныяктарның «Ойтулааш» деп оюну непертээн турган. Ол оюнга өг-бүлө тутпаан аныяктар киржир. 1948-53 чылдарда аныяктарның ол оюнун «культура чок оюн» дээш бүдүн Тывага хоруп, соксадып турган. Бо оюн Чаа-Хөл кожуунга эң-не непертээн турган. Шак ол үеде А.А.Дүгержаа Чаа-Хөлгө сургакчылап чедер бергеш, каш хонуктарда аныяктар аразынга ажилдап, бо «культура чок» оюнну соксадыр дээш суртаал ажилын чорудуп келген. Бир-ле кезээ эң активчи 2-3 хире аныяктарны эдертип алгаш, суур чоогунга кылаштажып, ойтулааштаан аныяктар кайыын ырлажып үнүп кээрин манагынып турганнар. Үр-даа болбаанда, суурнуң үстүү талазындан аныяктарның шимээни дыңналып кел чорашан. Суурнуң мурнуу талазында ногаан шыкка келгеш доктаап, ырлажы бергеннер.

*Кезек-Терек кургай берзе,
Оттуларда амыраар бис,
Келдир-Комбу өлүп калза,
Ойнаарымыс хостуг болур...*

Олыры төнүп чорда, Дүгержааның бөлүү аныяктар-биле чугаалажыр бодааш, «Доктаап туруңарам!» деп алгырышкан. Каяа турар чүвөл, аныяктар арлы берген. Аныяктар чүгө мынчаар ырлажы бергеннерил? Суму даргазы Комбу шак бо оюнну ойнаарын хоруп турган чүвө-дир ийин.

Дүгержааның сургакчылаар үези төнгөн, даарта дедир Кызылче чорур дээш суур чоогунда бир төрелини өөнге хонуп чыкан. Суур адаандан аныяктарның бөлүү ырлыг-шоорлуг чоокшулап орган. Аалдың арты талазынга чоокшулап келгеш ырлажы бергеннер:

*Аймырлыгының
ховузундан,
Адым изин тылпас силер,
Артаа олу Алексейге
Ажынганым көрбээ силер.*

*Терезиниң ховузундан,
Адым изин тылпас силер,
Тергидекчи Алексейге,
Ажынганым көрбээ силер...*

Ыры төнерге, ыры-шоор чоорту ырап чоруй барган...

Хүндүлүг номчукчу! Алексей Артаевич Дүгержааның журналисти ажилының 60 чыл болуп турар юбилейи бо чылдың май айда. 1947 от Хаван чылының майдан эгелеп Тываның эң хоочун солуннарының бирээзи «Тувинская правда» солунга очулдурукчу болуп ажилдап эгелзэн. Ол үеде солуннуң хөй санныг номчукчуларының, бижикчилеринин чагаалары тыва дылга келирге ону орус дылче очулдурак тускай очулдурукчу болуп турган. Хоочун журналистин ам сактып чугаалап орары-биле алырга, ол үелер дыка берге турган. Бөгүнгү ышкаш, бакка-сокка шорбарлааш-ла ора соккаш октап турар саазының кайда боор, «бо багай, моозу эки-дир» дээш солуй тудуп ап турар карандаш, демир-жүүң кайда чүвөл. Шупту чүвө өйлүг-санныг, ынчангаш кончук камналгалыг болур сен. Ол-ла-дыр, оон бээр 60 чылдар шуужуп эрткен база катап Хаван чылы эргип келген.

Алексей Дүгержаа 1958 чылда Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнүгө кирген, а 1963

чылда СЭКП ТК-ның чанынга турган партияның Дээди школазының журналистика факультетин дооскаш, дээди эртемниг журналист болган.

Ажил-ишке ынак, бурунгаар көрүштүг, бедик тура-соруктуг, эрес-кежээ кижилер амыдыралга таварышкан бергелерге торулбас болур дээрзи кымга-даа билдингир. Ындыгларның бирээзи «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медальдың эдилекчизи, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттыгларның бирээзи, күш-ажылдың болгаш журналистиканың хоочуну Алексей Артаевич Дүгержаа ол-дур.

База катап 1947-50 чылдар үезинче эглип келийин. Алексей Дүгержааның журналисти копка оруу «Тувинская правда» солундан, оон очулдурукчузу болуп ажилдаандан эгелзенин үстүндө бижээ мен. Ол-ла үелерде «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» болгаш «Сталинское племя» солуннарга бодунун материалдарын удаа-дараа парладып турган. Күш-ажылдың мурнакчыларын мактап, оларның мурнакчы арга-дуржулгазын хөй-ге непертерип сорулга-биле бижээ, ажил-амыдыралда четпестерни сайгарып, шоодуп бижээ чүүлдери республика солуннарының арыннарынга үргүлчү үнгүлөп турган.

Алексей Артаевичинин бир кончук улуг ажилы, Тываның хоочун чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсанниң «Тыва чоннуң бурунгу ужулдары» деп эртем-төөгүлүг номун орус дылче очулдурган болур. Бо номнуң орус дылда үнгөн 2000 экземпляр шуптузу ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дужаалы-биле республиканың бүгү школаларына өөредилге ному кылдыр тараттына берген. Садыгларда шуут чок.

Кырган акым, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуум, хоочун журналист-биле оон бажыңыга Шагаа бүдүүзүндө хеймер уруу Лариса Алексеевнаның кудуп бергени амдангы шайын аартып, хөөре-жип ора, 2-3 чыл бурунгаар, 80 харлап тургаш, хөй журналистерниң аразынга оожум мынчаар ырлап органын сактып келдим.

*Сыын, мыйгак
турлаа болган,
Сынар адаа Кара-Суумну.
Сынар адаа Кара-Суумнуң,
Сыгыргазы мен-не боор мен.*

*Элик-хүлбүс турлаа болган,
Эжим адаа Кара-Суумну.
Эжим адаа Кара-Суумнуң,
Эдикизи мен-не боор мен.*

Алексей Артаевич 1948 Күске чылында тыва театрың артизи Суваң Галина Темир-ооловна-биле өг-бүлө туткан. Галина Темир-ооловна Ленинградтың кино, музыка болгаш театр уран чүүлүнүн институтун дооскан. Тываның хөгжүмши театрыңга артист болуп, телевидениеге болгаш радиога дамчыдылгалар башкарып, дикторлап үр үеде ажилдаан. Галина Темир-ооловна ажилдап чораш үелеринде чүгө бодунуң хамаарышкан ажилыңа бердинген, кызымак чорашан эвес, а хөй-нитинин даалгаларыңа, ажилдарыңа кончук идепкейлиг киржип чорашан. Театрың партия эге организациязының секретары, СЭКП Кызыл хоорай комитетинин кежигүнүгө хөй удаа сонгудуп чорашан. Үр чылдарда үре-түннелдиг ажи-

лы, Тываның уран чүүлүнүн болгаш культуразының бурунгаар хөгжүлдизинге кирген улуг ачы-хавыязы дээш Галина Темир-ооловна Дүгержаа «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүнө номунда кирип бижиткен.

Галина Темир-ооловна Алексей Артаевичинин оң холу, шынчы дузалакчызы, төлөпиг деткикчизи болуп чорур. Ол дугайын хоочун журналист менээ улуг чоргаарал-биле чугаалап орду. Эң ылаңгыя «Тыва чоннуң бурунгу ужуллары» деп улуг хемчээлдиг номну орус дылче очулдурак кончук эки арга-сүмени берип, дузаны көргүскенин аажок үнелеп чугаалаар болду.

Галина Темир-ооловна биле Алексей Артаевич Дүгержааларның улуг уруу — Ольга Алексеевна Маланова. Ол 1949 Инек чылында төрүттүнгөн. Ола авазының соон салгап артист болган, ол «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Дүгержааларның ийиги уруу Лора. Ол 1956 От мечи чылында төрүттүнгөн. Лариса Алексеевнаның тускай эртеми — эмчи. Ол үр үелерде кадык камгалал шугумунда ажилдап чорур. Кырган ада-незинин кол азыракчызы болгаш хайгааракчызы. Михаил Алексеевич Дүгержаа өг-бүлениң хеймер огу. Ол 1960 Күске чылында төрүттүнгөн. Михаил база-ла авазының соон салгап, тыва театрда ажилдап чорур.

Хоочун журналист-биле чугаалажып олурувуста, ам удавас тыва бижиктин тургустунганының 80 чылын демделзэринге уткуштур «Байлаавыс, эртиневис, күчүлүг чепсээвис» деп улуг хемчээлдиг ажилды доозуп турарын база бодунуң журналист болуп ажилдаанының 60 чылы май айда болурун менээ чугаалап орду.

Алексей Артаевич амгы үеде республиканың Дайының болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү. Ол аныяк-өскенге бодунуң арга-дуржулгазын харам чокка берип чорур.

Хүндүлүг хоочуннар-биле бичи када чугаалажы каапкаш, оларга аас-кежин, бижыг кадык-шылды үнүп келген Хаван чылында күзээш, үнер дээш туруп келиримге мээң холумдан тудуп алган, сымыраны аарак, ырлай кагтылапты.

*Үстүң Чаа-Хөл,
Алдым Чаа-Хөл,
Үш-ле буттуг
ширээ-ле ийин.*

*Үем-чергем ийи кара,
Үгер биле Шолбан-на ийин.*

*Алдым Чаа-Хөл,
Үстүң Чаа-Хөл,
Алды буттуг
ширээ-ле ийин.*

*Анай-Карам ийи кара,
Айдың дээрде
Шолбан-на ийин.*

Ат-сураглыг хоочуннарның бажыңыңдан үнгеш, кудумчуга кылашап ора бодап чордум, «Шынап-ла, Чаа-Хөлдүн, Кара-Сугнуң сыгыргазы-дыр моң»...

Хүндүлүг хоочуннар, буянын ада-ие Галина Темир-ооловна биле Алексей Артаевич Дүгержааларга, оларның ажил-ишчи ажи-төлүгө эң-не экини, бижыг кадыкшылды күзеп, өрү көрүп «Өршээ, хайыракан!» деп чалбарып чордум. Үнүп келген Хаван чылында орууңар ак-ла болуңам!

**Маадыр-оол ДАНЗЫН,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы,
Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.**

Коррупцияны — соксадыр!

ОРУКТАРГА ОЛЧА-АЖЫК СҮРЕРИНГЕ УДУР

Коррупция — ажил-албан, эрге-дужаал кавызын катый хаара туткан олча-ажык сүрер чорук, ооң иштинде хээли алыры, хээли бээри

Россияда коррупция өң-баазын биле шиметтинген каасталга дег чечектелип-ле турар. «Кижил болгаш хоойлу» журнал «Коррупцияны — соксадыр!» деп конкурсту эрттирип турар. Ук сеткүүлдүң эрткен чылгы 12-ги номеринде дыңнадып турары биле, бистиң чуртувустуң коррупция системасында 2,5 миллион кижил хаара туттунган. Нии-тилел оларга чылда 40-45 млрд. долларны төлөп турар, а ол дээр-ге чурттуң бюджетинден артык хөй.

Шак мындыг тургустунган байдалдан ушунар дээр болза, Россияда Чингине прокурору Юрий Чайканың кыйгырып турары коррупцияга удур туржунун механизмин тургузары, ажилда-дыры чугула. Коррупциялыг үлгедиглерниң чылдагаанарын илередиринче болгаш чайлады-рынче бүгү денелдерниң прокурорларын угландырган. Чингине прокуратураның системасында күрүне болгаш муниципалдыг албан дугайында хоойлужулган-ганың хайгааралын боттандыра тускай адырны тургускан. Хээли алыр болгаш албан-дужаал-биле холбашкан өске-даа кем-херек үлгедишкннеринге удур прокурорларны эң кол чепсээ болза кем-херек истелгезин езугаар истеп-сүрүүшкүн бооп турар.

Эрткен чылын Россияга хээли алышкыны-биле холбашкан 6 муң хире, хээли бергени-биле холбашкан 4 муң хире кем-херек үлгедишкннери демдеглеттинген. Ол сан-түннерге садыг-саймаа-

биле холбашкан ийи муң ажык дорт садып алышкын-биле, 3,5 муң хире санныг эрге-дужаал байдалдарын артыр болгаш соора ажыглааны-биле холбашкан кем-херек үлгедишкннерин немээр чугула.

Чамдык сан-түннерден алгаш көөрге, Россияда албан-дужаал аайы-биле кем-херек үлгедишкннериниң хөй кезин эрге-чагырганың күүсекчи органнарынга онаажыр. Коррупция күш ажыглаар албаннары база оюп эртпээн. Ынчап кээрге коррупция-биле демиселге чүгле бүгү күрүне, хөй-ниити албаннарының болгаш ниитилелдиң бүгү кезектериниң күженишкннерин каттыштырып тургаш чедип ап болур.

Россия Федерациязының Чингине прокуратуразының хомудалдар бижип турар хамаатыларның дыка хөй Орук шимчээшкннериниң айыыл чогуун күрүне инспекциязының (ОШАЧКИ) ажылдакчыларыга хамаарыштыр билдиришкннерни кириген бооп турар. Ол дээр-ге ОШАЧКИ ажылдакчылары күрүне албанының дугайында хоойлужулгаларны, коррупцияга удур демисел чорудар талазы-биле, күрүне эрге-ажыктарыга барааннар сөөртүрүңе чагырларны хуваар талазы-биле, орук шимчээшкннериниң айыыл чогуун хандырып тура хажыдышкыннары болдуруп турарының херечизи болур. РФ-тиң Чингине прокуратуразы ОШАЧКИ хүрээленинде коррупцияга хамаарылгалыгларны арыглаар талазы-биле улуг ажылды эгелзэн. Тус-түс девискээр-ниң прокуратураларында оларга хамаарылгалыг ОШАЧКИ-лерге хыналдаларны чорударын дааскан. Бистиң республиканың про-

куратура органнары бо адырда хоойлужулга сагылгазының байдалының дугайында медээлерни хынаар, ниитилештирер база сайгарып көөр ажылды чорудар, ооң иштинде хамаатыларны, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң удурткучуларының, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш сайгарлыкчыларны хомудалдарын база саналдарын сайгарар, ОШАЧКИ-ниң ажылдакчыларының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң күштүг бооп турар хоойлужулгаларны хажыдып турарының дугайында контрольдаар органнарының медээлерин кичээнгейге алыр.

Хөй-ниитиниң санал-аналын өөренип көөр, аңаа үндезилээш коррупцияга удур ажыл-чорудулганы таарыштыра, ТР-ниң ОШАЧКИ органнарында коррупциялыг фактыларны илерээшкннериниң дугайында тодаргай медээлерни алыр сорулга-биле прокуратура республиканың чурт-такчылары-биле дорт телефон шугуму-биле харылзааны эрттирер. **ОШАЧКИ ажылдакчыларының хоойлужулганы хажытканының фактыларының дугайында чылдың март 22-де 9 шактан 18 шакка чедир ТР-ниң Прокуратуразының Истелге эргелелиниң начальниги Евгений Михайлович Николайчукка 1-13-85 телефон дамчыштыр дыңнадып болур силер.** ОШАЧКИ ажылдакчыларының эрге-хоойлу дүүшпес ажыл-чорудулгазының дугайында хомудалдарыңарны душкан-на хүнде хонуктуң кайы-даа шагында Кызыл хобрай, Ленин, 30 адрессте дежурный прокурорга кирип болур силер.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

АЖЫЛЫ ҮРЕ-ТҮҢНЭЛДИГ

Уругларның эстетиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинге уран чүүл, хореография болгаш уран чурулга школалары онзагай черни ээлеп турар.

Ындыг школаларның бистиң республикавыста көвүдөп турары кончуг эки. Хандагайтының уругларның Ирбен-оол Тюлюш аттыг уран чүүл школазында 100 ажыг өөреникчи хаара туттунган, олар баян, гитара, домбра, фортепиано, хореография, бызаанчы, хөөмей-сыгыт, үрер хөгжүм класстарында өөренип турарлар. Он ажыг башкының аразындан ийи «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы», бир «Тываның улустуң хөөмейжизи» деп аттыг, үш бирги категорияның, чеди дээди эртемниг, артканнары тускай ортумак эртемниг башкылар ажылдап турары дээр-ге-ле, бичин коллективке улуг чедишкн-дир.

Школаның сөөлгү чылдарда доозукчуларындан Чөөн-Сибириниң культура академиязын Александр Кызыл-оолович Монгуш (республиканың национал пар-

гында), Чаяна Николаевна Монгуш (бодунуң школазында), Чодураа Петровна Сат (уран чүүл училищезинде), Красноярскиниң хөгжүм академиязын Урана Болат-ооловна Хомуш (уран чүүл училищезинде), Новосибирскиниң консерваториязын Валерий Очур-оолович Куулар (РУШ, өөредилге эргелекчизи) база Пермьниң культура академиязын Вилена Чаповна Ооржак (Шагаан-Арыг, лицей директору) болгаш өскелер-даа Тываның янзы-бүрү булуңнарында ажылдап чоруур.

Амгы үеде уран чүүл училищезинде 9 өөреникчи, республикадан дашкаар 6 доозукчу өөредилгезин уламчылап турар. Өөредилге-кижизидилге ажылындан аңгыда, материал-техниктиг базаны быжыглаары-биле школага караокини, компьютерни, баянны, стол-сандайларны база бир фортепианону садып алган. Школаның арыг-силиин Раиса Чажын-оол, Сырга Монгуш эки тудуп турар.

Ажылынга бердинген башкыларга Ольга Мендишовна Монгушту, Дая Демировна Килчинни, Чинчи Маадыр-ооловна Сатты, Ульяна Шыдырааевна Бүрбү-жепти, Чаяна Николаевна Мон-

гушту, Мөңге-Мерген Петрович Сатты, Алексей Туматович Комбуну адаарга-ла четчир. Өөредилге түңнелинде бир башкы, бир өөреникчи шаңналдарны алган, Гран-при шаңналды школаның адын адаан Ирбен-оол Доржуевич Тюлюштуң төрелдери тыпып турар. 2006 чылдың түңнели-биле ол шаңналга Мөңге-Мерген Сат (гитара), Айдың Монгуш (база гитара) олар төлөпиг болганнар.

«Өөредилге» национал төлөвилелди боттандыраары-биле «Уран чогаадылга» деп номинацияның «Уран чүүл чөлээзи» деп конкурсу фестивалыга школа шаңналдыг черлерни салбырлар аайы-биле ап келген.

Школа боду малдыг, баш саны чылдың өзүп олурар.

Маңаа чамдык четпес чүүлдерни айтыр бодап тур мен. Нота литературалары ам-даа четпес, видеокамера дарый херек, методиктиг үнүүшкүннерни көвүдөдир, ада-ие-биле харылзааны ам-даа күштелдирер. Ынчангаш школаның коллективи бодунга салдынган сорулгаларны күүседир дээш шудурга ажылдап турарлар.

Болат-оол ХОМУШКУ,
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Юбилейиңер-биле

Бистиң эргим эживис Татьяна Маадыевна ТҮЛҮШТҮҢ бо хүннерде юбилейи. Ол 32 чыл иштинде эге класстар башкызы болуп ажылдап, хөй-хөй чаштарны кижизиткен. Татьяна Маадыевна күш-ажылдың хоочуну, Улус өөредилгезиниң тергини, 1-ги категорияның башкызы деп аттарның эдилекчизи болуп ажылдап чоруур. Ооң ажыл-ижинге бердингени, тура-сорукту дээш бис аңаа чоргаарланып чоруур бис. Эживис 3 уругларның ынак авазы, 5 уйнуктарының кырган-авазы.

Татьяна Маадыевна, частың баштайгы айында төрүттүнгөн хүнүңер-биле байыр чедирбишаан силерге аас-кежикти, кадыкшылды, өөрүшкүнү күзөп ор бис. Силерниң аал-ораныңарны буян-кежик кезээ шагда өргүп чорзун.

Кызылда эштеринден.

Садып тур бис

1994 чылда үндүргөн пицунда өңнүг техниктиг байдалыг эки, хөгжүмнүг ВА3-21061-ни 42 муң рубльге садып тур бис. Өртект талазы-биле садыглажып болур.
Тел. 5-07-54.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак ортумак школазын 2006 чылдың июнь 16-да **Артур Амирович АЛДЫН-ООЛДУҢ** доосканының дугайында Б № 4092122 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Мөрөн ортумак школазын 2003 чылдың июнь 16-да **Белек Биче-оолович БААНАЙНЫҢ** доосканының дугайында тывыскан А № 8422505 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Улуг Хуралдың Хоойлужулга палатазының бирги чыбыжының даргазы, Россияның Амыдырал партиязының регионалдыг соңгулда каттыжышкынының удуртукчузу Василий Майлолович Оюнга ооң авазы

Караш Домужаковна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалывысты илергейлеп тур бис. Туттунуп көрүңер, силер-биле кады бис!

Чаңгыс эп-сеткилдиг депутат эш-өөрүңер.

Улуг Хуралдың Хоойлужулга палатазының Аппарады Улуг Хуралдың Хоойлужулга палатазының бирги чыбыжының даргазы, Россияның Амыдырал партиязының регионалдыг соңгулда каттыжышкынының удуртукчузу Василий Майлолович Оюнга ооң авазы

Караш Домужаковна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалывысты илергейлеп тур бис.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының бирги чыбыжының даргазы Василий Майлолович Оюнга ооң авазы, Чеди-Хөл кожуунуң өөредилге эргелелиниң хоочун башкызы

Караш Домужаковна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыдалды Чеди-Хөл кожуун чыгыргазының мурнундан илергейлеп тур бис.

Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг башкызы Майлол Чоодун-оолович Оюнга ооң өөнүң ишти, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының бирги чыбыжының даргазы Василий Майлолович Оюнга ооң авазы, Чеди-Хөл кожуун чыгыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Саяна Майлоловна Ховалыгга ооң авазы Чеди-Хөл кожуунуң өөредилге эргелелиниң хоочун башкызы

Караш Домужаковна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыдалды Чеди-Хөл кожуунуң бүгү чурттакчы чоңу илергейлеп тур.

Чеди-Хөл кожуун чыгыргазының мурнундан Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, Россия Федерациязының хоочун башкызы Майлол Чоодун-оолович Оюнга ооң өөнүң ээзи, уругларының авазы

Караш Домужаковна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыдалды илергейлеп тур бис.

Чеди-Хөл кожуун чыгыргазының мурнундан кожуунуң чыгырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Саяна Майлоловна Ховалыгга ооң авазы

Караш Домужаковна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыдалды илергейлеп тур бис.

Кызыл-Арыгда VIII хевирниң школа-интернадының коллективи директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Айна Петровна Аңгыракка, кижизидикчи башкы Владимир Болат-оолович Аңгыракка оларның оглу

АЛЕШАНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдалын илергейлеп тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9470. Чагыг 35.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЬЫСЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамазының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Хереччелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинюи-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары карышпаар.